

EUROPA: IDEALEN EN WERKELIJKHEID
KUNSTHISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Posterheide Brabant
Cultuurhistorische educatie & advies

Er bestaat geen continent waar zo onophoudelijk getracht is een eenheidsstaat te realiseren als Europa. Hoewel het vaak hoofdrolspeler op het wereldtoneel was bleek altijd intern de culturele diversiteit de graadmeter van een hardnekkige pluriformiteit. De Romeinse keizers zijn nog wel het meest succesvol gebleken bij de vorming van een eenheidsrijk, zowel in omvang, cultuur als tijdsduur. Hoeveel latere keizers wilden niet in hun voetsporen treden: Karel de Grote, Karel V, Napoleon of keizerin Victoria, maar ook koningen als Lodewijk XIV of potentaten als Mussolini, Hitler of Putin. Altijd gold het eeuwenlange Romeinse keizerrijk als ideaal, architectuur en beeldende kunst waren het kompas. Toen bepaalde echter de grote tolerantie in culturele verscheidenheid in belangrijke mate het succes, idealen in latere eeuwen waren altijd gedoemd te mislukken door het ontbreken daarvan. Elke nieuwe situatie van instabiliteit na een mislukte poging tot eenwording leidde altijd tot culturele en artistieke vernieuwing met soms felle reacties zoals die van de 11de eeuwse spirituele monastieke revolutie, het maniërisme of de romantiek. Artistieke initiatieven waren echter vaak lokaal of regionaal en op verschillende tijdstippen. Zo werd architectuur en beeldende kunst net zo veelzijdig als de culturele diversiteit, van Scandinavië tot Zuid-Europa en Ierland tot de Balkan. Het is de kunsthistorische werkelijkheid van Europa.

Europeanen: wie zijn zij?

De ideeën over de prehistorische voorouders van Europa zijn de laatste decennia behoorlijk gewijzigd. Taalkennis, genetisch revolutionair onderzoek en DNA-resultaten hebben veel oude inzichten gewijzigd. Europa is altijd gekenmerkt door migraties! Europa is geen aparte landmassa. Het idee dat Europa en Azië aparte continenten zijn, is een al lang geleden een achterhaald idee. Altijd hebben mensen de grenzen van hun territorium overschreden, zowel Europeanen als Aziaten. De eerste plaats waar een bijzondere stijl of artefact is gevonden is niet per sé de plaats van ontstaan van een cultuur. Het feit dat archeologen in het verleden de cultuur naar deze toevallige eerste vindplaats noemden, vertroebelt daarmee mogelijk de feitelijke werkelijkheid. Zo blijkt het plaatsje La Tène aan de noordzijde van het meer van Neuchâtel als eerste vindplaats de naam aan een belangrijke episode van de Keltische cultuur te hebben gegeven, maar bevindt zich in feite aan de zuidelijke periferie van het gebied van die cultuur. Men meende indertijd dan ook dat geen andere cultuur dan deze Keltisch kon zijn, wat moeilijk te verklaren was met het voorkomen van de Keltische taal elders.

Archeologen waren in het verleden van mening dat wanneer ergens mensen voor het eerste verschenen, zij daar ook bleven. Radiokoolstof-onderzoek heeft al lang geleden duidelijk gemaakt dat er perioden van menselijke afwezigheid zijn, al dan niet in verband te brengen met klimatologische veranderingen. Isotopisch onderzoek kan behulpzaam zijn om te ontdekken hoever een persoon in de prehistorie reisde; chemie van tanden en botten verraden de karakteristieken van het gebied waar iemand is opgegroeid. DNA-onderzoek vergemakkelijkt de zoektocht naar afstamming, de kennis over haplogroepen en hun migratiegeschiedenis. Zo kunnen wij nu met zekerheid stellen dat de mensheid vanuit Afrika eerst via Azië naar Amerika reisde. Voor Europa blijkt dat de gemeenschappelijke haplogroep in Europa niet met jager-verzamelaars kwam maar met boeren. Blijkbaar ligt bij hen onze genetische oorsprong.

Het is verrassend om een correlatie te ontdekken tussen een bepaalde haplogroep en een taalgemeenschap. Vroege boeren die Europa bereikten brachten talen mee uit het Nabije Oosten. De meeste verdwenen echter weer door de aanwezigheid van het Indo-Europees. Een complete vervanging van een taal duidt op een wijziging van de bevolking. Toen grote delen van Europa werden opgeslokt door het Romeinse rijk, kende het Latijn als taal een ongekeerde verspreiding, werd in de middeleeuwen de sleutel tot succes en macht en bleef zelfs later 'hangen' in de romaanse talen. Talen kunnen met bevolkingsgroepen meereizen, maar plaatsnamen blijven verbonden met de streek. Zij kunnen inzicht geven in het verloop van gebruikte talen in een streek. Wij definiëren nog altijd historische volkeren door middel van hun taal.

Migraties zijn van alle tijden geweest, vrijwillig of gedwongen, door de drang om te onderzoeken of door klimatologische omstandigheden, ja zelfs door massale handel in slaven en hun transport van het ene continent naar het andere.

Een ding is duidelijk: het idee van een permanente etnische of nationale identiteit vanaf het Paleolithicum tot heden is een hersenschim.

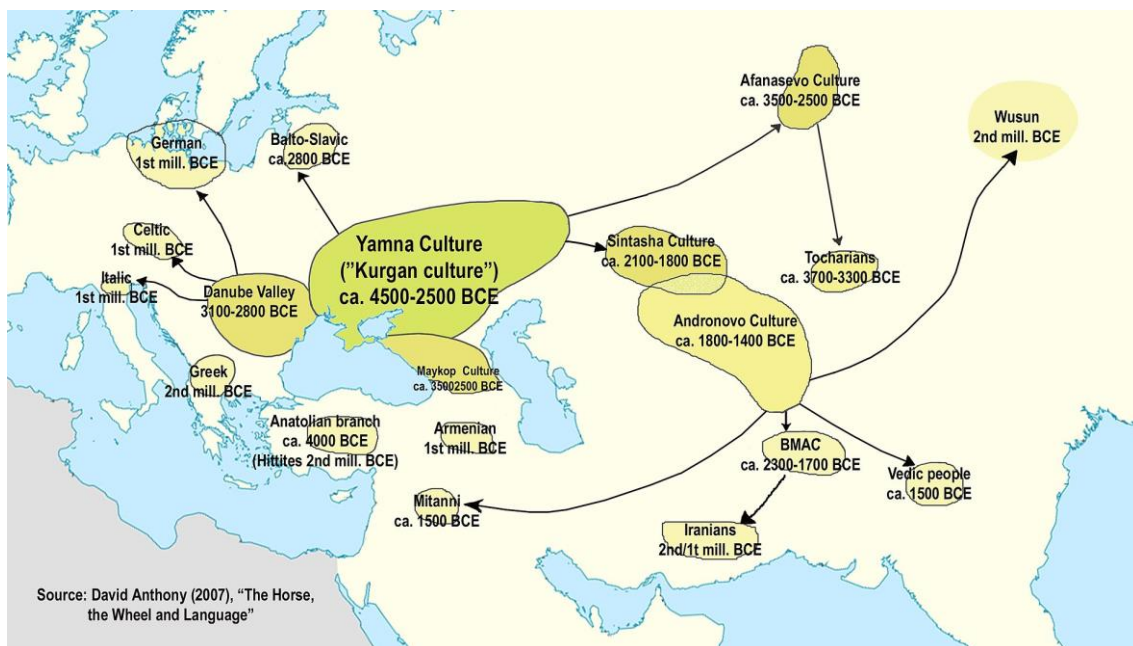
De Homo Sapiens verscheen in Europa rond 45.000 v. Chr. Zeer waarschijnlijk gebeurde dit via een landbrug ten westen van de Zwarte Zee. Deze verbond Europa met Azië. Deze eerste groep mensen waren jagers-verzamelaars die stenen werktuigen gebruikten. Door klimaatveranderingen tijdens de laatste IJstijd, 20.000-18.000 v. Chr., werden de eerste Europeanen bijna verdreven. Zij konden enkel een heenkomen vinden in Zuid-Europa of Klein-Azië. In een uitzonderlijk korte tijd rond 11.000 v. Chr. daalden de temperaturen in Noord-Europa dramatisch.

Rond 8000 v. Chr. stegen de temperaturen en trokken mensen weer naar het noorden, de tijd van met Mesolithicum. Slechts zelden was er sprake van permanente bewoning. Bijzondere uitzondering is het volk van vissers aan de oever van de Donau in Lepenski Vir, die in een dorp woonden. Merkwaardig zijn hun sculpturen waarin mens en vis in voorstellingen worden gecombineerd. Het lage zeeniveau maakte het mogelijk om van het Europese continent 'over land' naar Engeland te reizen. Het waren jagers, die rond het Baikal Meer en de Altai hadden overleefd, die naar het westen trokken en de uitvinding van aardewerk meebrachten! Nog voordat er sprake was van landbouw in Europa, verspreidde het gebruik van aardewerk zich in het 7de millennium al door Europa.

Rond ca. 6000 v. Chr. werd landbouw geïntroduceerd in de Balkan door boeren uit het Nabije Oosten. Niet de Mesolithische Europeanen waren de voorouders van de vroege boeren, er was nieuw bloed Europa binnengekomen. Er waren ook interne verplaatsingen: toen de temperatuur steeg migreerden de Saami van het Iberisch schiereiland naar Scandinavië.

Landbouw bereikte Cyprus al rond 9000 v. Chr. Het eiland werd bevolkt door boeren die hier waren gekomen door migratie. Vanhier trokken zij verder naar Kreta.

Rond 6200 v. Chr. stroomde een meer in Noord-Amerika de Atlantische Oceaan in en veroorzaakte klimaatveranderingen in de noordelijke gebieden van de wereld. In Zuid-Europa en het Midden-Oosten ontstond grote droogte, verzamelaars en boeren trokken weg uit Iberia, Italië en Noord-Afrika, maar in de Balkan bloeide de landbouw op door betere condities. Er was sprake van migraties. Landbouw werd verspreid door boeren.

Indo-Europese migraties

De Trechterbekercultuur verscheen in Noord-Europa vanaf ca. 4100 v. Chr. en bereikte de grootste omvang van de Karpaten tot het zuiden van Noorwegen en van Nederland tot het oosten van Polen. Deze bevolkingsgroepen waren boeren en verspreidden zich door Europa als migranten. De eerste boeren kwamen rond 4000 v. Chr. Engeland binnen via het zuidoosten. Toch worden rond deze tijd en de eeuwen daarna dramatische verminderingen van activiteiten waargenomen, de landbouw verminderde sterk (in Duitsland en Polen al vanaf ca. 4700 v. Chr.) en de bevolkingsdichtheid waarschijnlijk ook. Gemeenschappelijk kenmerk is dat vanaf deze tijd de grafcultuur een belangrijke

plaats ging innemen, er dus veel aandacht kwam voor de afterlife, met de bouw van grafkamers onder heuvels of de aandacht voor bijgaven.

Het eerste metaal dat in Europa werd verwerkt was koper, het vroegst in de Balkan. Daarnaast wordt ook goud gevonden, een zachter materiaal dat geschikt is als ornament en gebruikt kan worden als machtssymbool. De oudste gouden voorwerpen zijn afkomstig uit de Balkan, het diende als symbool van onderscheid tussen individuen: Europa zag voor het eerst een sociale stratigrafie. De beroemde vondsten in de necropolis van Varna in Bulgarije zijn daarvan de oudste getuigenissen, 4600-4200 v. Chr.

Varna, goud uit drie graven

Gedurende vier eeuwen na ca. 4200 v. Chr. brak weer een koude periode aan, veel nederzettingen in het zuidoosten van Europa werden verlaten.

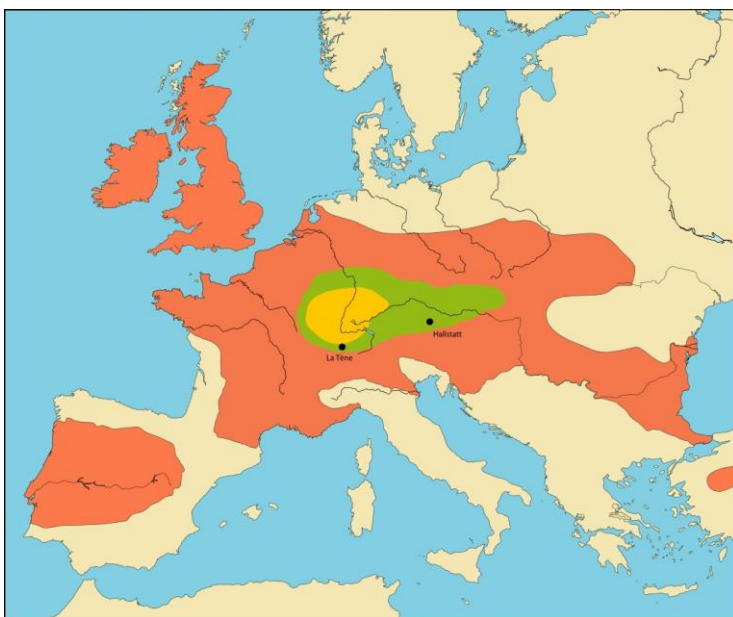
De enige cultuur die deze periode overleefde, was die van de Cucuteni-Tripolye met nederzettingen die soms groter waren dan de steden van de Sumeriërs in Mesopotamië en zelfs ouder. Blijkbaar hadden zij hun landbouw weten aan te passen. Rond 4000 v. Chr. ontstond op Sardinië de nieuwe cultuur der Ozieri. Het eiland is rijk aan metalen wat immigratie van vaklui kan hebben betekend, mogelijk uit de Balkan waar de bevolking in deze tijd terugliep. Het is niet uitgesloten dat zij op het Iberisch schiereiland terechtkwamen en daar de koperproductie mede een vlucht naar voren gaven. De semi-nomadische steppevolkeren van de Yamnaya uit de Pontische steppen ten noorden van de Zwarte Zee drongen de Balkan binnen sinds ca. 3000 vóór Christus, ook weer vanwege het klimaat. Deze cultuur wordt wel beschouwd als de thuisbasis van de Indo-Europese talen. Opmerkelijk is dat de Cucuteni-Tripolye nederzettingen plotseling verdwenen, mogelijk door pestuitbraken die de Yamnaya in Europa binnenbrachten. Zij hadden paarden en gebruikten het wiel; Europa kwam in aanraking met een mobiele levensstijl. Cultuurhistorisch is hun belangrijkste betekenis gelegen in het gebruik van grafheuvels (kurganen) die in grootte en inhoud een afspiegeling waren van de status van de overledene. Met de opmars van de Yamnaya verspreidde zich dit karakteristiek grafgebruik tot in Noord-Europa. Het verval van metaalbewerking in de Balkan kreeg nieuwe impulsen met de Yamnaya, en verspreidde zich over Europa evenals paardrijden en transport op wielen. Yamnaya bracht de Bronstijd naar Bosnië en Albanië. Steppevolkeren die de late steden van Cucuteni-Tripolye binnenkwamen ontwikkelden een eigen cultuur met het Proto-Baltische-dialect, die later splitsten in Baltische en Slavische vertakkingen. Uit DNA-onderzoek is gebleken dat de fundamentele kenmerken van Europeanen met Indo-Europese talen in eerste instantie is bevorderd door de komst van de steppecultuur van Yamnaya.

Het lijkt erop dat in de tijd van Herodotus door de druk van Oost-Aziatische nomaden Iraans sprekende volkeren als de Scythen naar de steppen in Oost-Europa kwamen. Ook deze Indo-Europees sprekende volkeren bleken succesvol, deels door oorlogszucht en beheersing van de strijdwagen, maar ook door hun integratie en profijtlijker economie vanwege het gebruik van dieren voor voedsel en transport.

Tussen 2700 en 2000 v. Chr. verspreidde zich de Klokbeercultuur over grote delen van Europa, van Polen tot in Marokko, Schotland en Zuid-Scandinavië. Deze cultuur kwam Europa binnen door middel van immigranten. De aanwezigheid van Yamnaya stammen in Oost-Europa veroorzaakte dramatische verplaatsingen van volkeren. De Klokbeercultuur verspreidde in West-Europa een Indo-Europees dialect. Mobiliteit en relatieve uniformiteit van hun wijdverspreide cultuur maakte dit mogelijk. Zambujal in Portugal werd een belangrijk centrum dat een grote rol speelde in een belangrijk netwerk van contacten langs de Atlantische kust en noordelijke Middellandse Zee. Klokbeervolkeren hadden handelsroutes ontwikkeld van de Karpaten tot in Portugal en werden hiermee geholpen door taalverwantschap. Dat was tot in nieuwe gebieden als Tsjechië en Hongarije.

Elementen van oude talen die wij Keltisch noemen kunnen worden getraceerd van Ierland tot Turkije. De oudste harde bewijzen komen van inscripties uit het zuidwesten van Iberia en Noord-Italië uit de 8ste tot de 6^e eeuw v. Chr. Er zijn aanwijzingen dat deze oude teksten details vertonen die relatie hebben met talen in de moderne tijd in Bretagne, Cornwall, Wales, Ierland en Schotland. Een vroege Keltische taal werd gesproken in Spanje en verspreidde zich naar West-Europa. Volgens een theorie is het Keltisch een Indo-Europese taal met een Iberisch accent. In ieder geval staat vast dat in die tijd zeer intensieve contacten bestonden aan de Atlantische kust van West-Europa. Het Keltisch kan oorspronkelijk verspreid zijn als lingua franca langs de vaarwegen, met regionale versies. De vroege Keltische talen waren waarschijnlijk een spectrum van dialecten: talen kunnen een gemeenschappelijke wortel hebben, maar dat maakt de sprekers ervan nog niet tot één volk. Keltische culturen schijnen zeer divers geweest te zijn, met het gebruik van een Keltische taal als belangrijkste gemeenschappelijke factor. De Kelten kunnen veel gemeenschappelijk gehad hebben voor wat betreft de sociale structuur, de religie en materiële cultuur, maar er waren ook talloze verschillen. Zo bestonden politieke structuren in de laatste eeuwen v. Chr. van kleine stamhoofden tot gecentraliseerde staten en zelfs regionale supermachten zoals die van de Arverni in Gallië.

In vogelvlucht zijn de prehistorische eeuwen van Europa hiermee doorlopen: zoals ook uit de latere geschiedenis blijkt, bestaat er geen onverstoorde en permanente identiteit in Europa. Migraties hebben altijd de boventoon gevoerd, op kleine en grote schaal!

Keltische wereld in Europa

Minoërs, Myceners en Griekse ‘middeleeuwen’

Hoewel de Minoërs van Kreta veel verfijnder waren dan de voorouders van de Grieken in de vroege Bronstijd, werden zij uiteindelijk wél ondergeschikt aan de krijgerselite van Mycene op het Griekse vasteland. De Minoërs schijnen ongeveer tegelijkertijd met de Myceners in het Egeïsch gebied gekomen te zijn. Als zij de afstammelingen van de vroegste boeren op Kreta waren dan zou hun beschaving de eerste met Europese wortels zijn. De Minoërs hadden een gecompliceerde samenleving met gespecialiseerde beroepen, publieke gebouwen en een schrift. Zij hadden rond 1900 v. Chr. een verfijnde cultuur ontwikkeld, en ondanks overeenkomsten met oudere culturen, met een eigen karakter. Monumentale architectuurcomplexen waren de knooppunten van kleine staten met een bestuurselite. De Minoïsche handelsmacht verspreidde zich over de Cycladen. De artistieke invloed van Kreta op de eilanden in de verre omtrek was in ieder geval het resultaat van een economische dominantie maar wellicht ook een politieke. Toch is nog altijd niet duidelijk of op Kreta sprake was van één staat. De artistieke prestaties domineerden wél de Myceense kunst, zelfs nadat Kreta bezet was door de Myceners. Vóór die bezetting rond 1450 v. Chr. werden religie, economie en kunst mogelijk beheerst door een aantal elite-families die in de ‘paleizen’ woonden.

Knossos, zog. Dolfijnenfries

Toen de Myceners zich meester hadden gemaakt van Kreta pasten zij het Minoïsche schrift aan voor hun eigen taal. De algemene wetenschappelijke opinie dateert het begin van de Minoïsche beschaving rond 1750 v. Chr. Opmerkelijk is het ontstaan dan van enkele machtscentra op de Peloponnesos met een krijgerselite. Gouden maskers en juwelen in de grafcultuur definieerden ook hier het onderscheid van individuen, de status van de elite. De macht van de elite ontstond zeker ook door de internationale handelsbetrekkingen die zelfs verder reikten dan die van het Minoïsch Kreta, tot in Egypte, Klein-Azië en later zelfs Spanje en Engeland. De teloorgang van handelsactiviteiten van de Minoïsche cultuur werkte in het voordeel van de Myceners. Aan het hoofd van de maatschappij stond een koning, zowel bestuurlijk als militair en economisch de enige machthebber. Paleizen waren defensieve centra met zware ommuringen. Over het algemeen liep de Myceense cultuur voor op culturen uit de late Bronstijd. Op technisch gebied was zij zelfs pionier bij de bouw van fortificaties, bruggen, aquaducten en wegen.

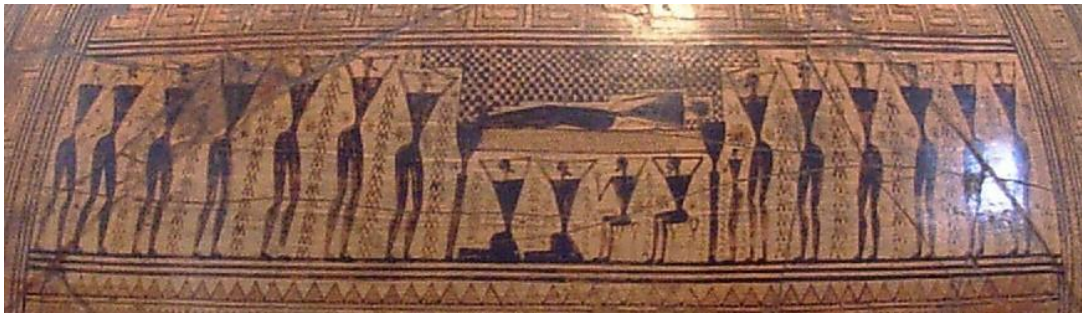
De beste kunstvoorwerpen van de Myceners zijn van Minoïsche makelij, geïmporteerd of op het vasteland vervaardigd. Blijkbaar was het voor de Myceense koningen de meest

voor de hand liggende manier om zich te onderscheiden en politiek overwicht te etaleren met artistieke kwaliteit die op het vasteland zélf niet voorhanden was.

De politiek meest belangrijke figuur was de koning die vanuit zijn paleis over grote geografische gebieden heerste waar zich tal van steden en dorpen bevonden.

Waarschijnlijk had hij ook een religieuze functie. Zijn invloed op sociale klassen, van slaven tot elite, was groot.

Meer dan ooit werd voor het eerst echt gestreefd naar een politieke eenheid, hoewel een stad als Mycene niet het enige politieke centrum was. Wel blijken bijvoorbeeld architectuur en grafcultuur bij uitstek gebruikt om de centrale machtspositie van de koning te representeren. Met de komst van de zog. Dorische invallen in de 12de eeuw v. Chr. zou dit alles verdwijnen en raakte de Griekse wereld in een soort prehistorie waar zelfs het schrift van de Myceners verdween.

Dipylon amfoor, funerair ritueel

Na de komst van de Doriërs brak een periode van ‘donkere middeleeuwen’ aan. De paleiseconomie was verdwenen, evenals de wetten, het schrift en de handel. Artistieke productie was zo goed als weg. Het zou maar liefst tot ca. 750 v. Chr. duren totdat er bijzonder aardewerk werd vervaardigd. Dat was precies op het moment dat veel nederzettingen te maken kregen met overbevolking en een deel van hun mensen ondergebracht werden in kolonies, zoals rond de Zwarte Zee of de westkust van Klein-Azië. Invloed via de kolonies uit de Oriënt stimuleerde het herstel in Griekenland zélf.

Athene: van stadstaat tot grootmacht

Athene herstelde bijzonder snel en was in de 9de eeuw v. Chr. één van de leidende economische centra. Volgens de legenden werd Athene vroeger geregeerd door koningen, misschien wel tot aan de 9de eeuw v. Chr. Deze koningen stonden aan het hoofd van aristocratische landeigenaren die bijeenkwamen in een raad op de Areopagus en benoemden de belangrijkste stadsbestuurders. De beroemdste koning van Athene was de mythische Theseus, die Athene bevrijdde van de Kretenzische hegemonie. In de geometrische periode werden enorme amforen vervaardigd en beschilderd. Athene was daarbij in de voorhoede. De vazen werd gebruikt als grafmonument, de afgebeelde voorstellingen getuigden van plechtige begrafenissen van wellicht de belangrijkste stadsbestuurders. Zolang er nog geen bouwkunst en monumentale beeldende kunst bestond, was dit blijkbaar de aangewezen weg om de statuspositie van die elite te tonen. Athene groeide in belangrijkheid en omvang; door middel van het proces van synoikismos kwamen alle andere steden van Attica onder haar bewind. Zo werd het de grootste en rijkste stadstaat op het Griekse vasteland, ja een heuse ministaat. Naarmate de bevolking echter groeide, raakten meer burgers uitgesloten van het politieke leven. Daarom waren in de 7de eeuw v. Chr. nieuwe wetten nodig (Draco), de eerste stap naar de

Griekse democratie. Waarschijnlijk wist de elite toch een mogelijkheid te vinden om zich te verheerlijken met kouros-beelden als wijgeschenk of grafbeeld.

Hoewel tal van steden kolonies stichtten in oost en west, groeide Athene uit tot een werkelijke grootmacht, zowel politiek als economisch. Na de vernietigende Perzische Oorlogen wist één man, Pericles, de stad tot bloei te brengen als nooit tevoren. Het werd het centrum van de beste filosofen, de beste kunstenaars en architecten. Tussen 480 en 404 v. Chr. kende Athene een gouden tijd, was het kampioen van de vrijheid, en ontwikkelde op cultureel gebied de canons voor de westerse wereld. Het was de grootste zeemacht van de Griekse wereld. De Athena-tempel op de Akropolis werd het hoogtepunt van de Griekse architectuur, beeldhouwers als Myron en Phidias ontwierpen de canons voor de westerse beeldhouwkunst, de Attische vazen waren de kostbaarste en meest verfijnde. Alle beroemde tragedieschrijvers leefden in Athene: Aeschylus, Sophocles en Euripides. Dat gold ook voor de historieschrijvers Herodotus en Thucydides, de arts Hippocrotus en de filosofen Plato en Socrates.

Pericles

Polycleitos, Lansdrager

Heracles. Detail Attische vaas

De groeiende macht van Athene wekte angst bij Sparta en Korinthe en leidde tot de Peloponnesische Oorlog sinds 431 v. Chr.. Tijdens de oorlog brak een pestepidemie uit in 429 v. Chr. en maakte Pericles tot een van de slachtoffers waardoor de Atheense democratie haar vastheid van leiding verloor. Nog jaren sleepte de oorlog zich voort, maar uiteindelijk ging de gouden tijd voor Athene voorbij.

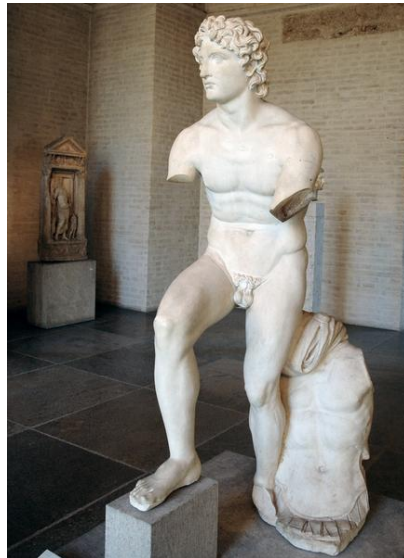
In politiek opzicht was de 4de eeuw v. Chr. een eeuw van verval, een periode waarin de stadstaten elkaar bestreden en de opkomst van Macedonië als nieuwe macht in de kaart speelden. Ondanks alles bloeiden beeldende kunst en filosofie. Daarbij stond het streven naar schoonheid en het volgen van persoonlijke opvattingen boven gemeenschappelijke idealen in religie. Veel kolonies hadden nauwelijks nog een band met de moedersteden en waren zelfs boven de Griekse steden uitgegroeid. Vergrieksing was een voldongen feit buiten het moederland, de kolonies geraakten echter in een nieuwe politieke realiteit. Uniek in de wereld van stadstaten was het ontstaan van een echt koninkrijk van Griekse kolonies, het Bosporuskoninkrijk, dat sinds 438 v. Chr. eeuwenlang als een verenigd rijk opereerde.

Alexander de Grote

Rond het midden van de 4de eeuw. Chr. kwam Macedonië als nieuwe mogendheid op, was militair heer en meester over de Griekse wereld en trok ten strijde tegen de Perzen. Zowel Alexander de Grote als zijn vader Philippus wilden leider van de Grieken zijn en hen in een nationale bond verenigen. Uiteindelijk kwam het zwaartepunt van de Griekse dominantie in Azië te liggen door spectaculaire veroveringen. Het gevolg was het ontstaan van een kosmopolitische cultuur en een vergrieksing van grote delen van Azië en Egypte. Ook voor Europa was dit alles van betekenis. Alexander introduceerde nieuwe ideeën die onderdeel werden van het Europese repertoire: het standbeeld van heerser en held, het ruitermonument, de triomftocht. Het élan van persoon en tijdperk werden het duidelijkst belichaamd in het uiterlijk en de beeltenis van de koning. Zijn beeltenis is oneindig nagevolgd. Nog tijdens zijn leven veranderden de portretten van Alexander in een serie clichés (held, verafgode heerser, krijger, tragische held) die gemakkelijk konden worden aangepast aan elke willekeurige context. Zijn gelaatstrekken zijn dan ook alomtegenwoordig, in portretten van koningen of veldheren, helden of goden, keizers of privépersonen. Zijn geïdealiseerde verbeelding was al in de Griekse kunst uit de klassieke tijd verankerd, het zou veel Europese heersers later te pas komen. Tijdens zijn leven werd het merendeel van kunstwerken als beelden, schilderijen en gesneden stenen in opdracht van Alexander zelf gemaakt. Na zijn dood schaften de Diadochen en heersersdynastieën portretten van hem aan en lieten munten met zijn beeltenis maken als legitimatie van hun macht.

Alexander Helios

Alexander 'Rondanini'

Alexander, kopie Lysippos

De voornaamste kenmerken van Alexanders uiterlijk zijn jeugdige schoonheid en een baardeloos gelaat. Wellicht was dit een afspiegeling van de lichamelijke schoonheid van goden als Apollo of Dionysos en helden als Achilles. Goddelijke, eeuwige schoonheid werd vanaf dan een belangrijk kenmerk van heersers in de antieke wereld.

In de Hellenistische tijd na de dood van Alexander de Grote is de Griekse beschaving over de wereld verbreid. Zij werd draagster van de beschaving in het Romeinse Keizerrijk. De heerserscultus van Alexander werd voorbeeld voor de cultus van de Romeinse keizers. Met de Romeinse overheersing kreeg de imitatio Alexandri een zuiver politiek karakter. Naam en voorbeeld van Alexander de Grote werden gebruikt door de meest uiteenlopende politici: Julius Caesar, Marcus Antonius, Mithridates, Augustus, Caracalla, Constantijn. Die navolging

was pragmatisch en gebaseerd op de exploitatie van een aantal ideeën: wereldheerschappij, nationale eenheid en bevrijding van vreemde overheersing, absolute macht van de heerser in het universum. Rome nam met graagte de hellenistische symbolen en archetypen over die met Alexander verbonden waren. Veel wat wij van Alexander weten, komt van Romeinse bronnen. De Romeinse belangstelling voor portretten van Alexander de Grote was groot; veel originelen werden meegenomen naar Rome, andere werden talloze malen gekopieerd.

Op weg naar een Romeins wereldrijk

De macht van het aanvankelijk onbeduidende Rome breidde zich sinds de 6de eeuw v. Chr. gestaag uit. Aanvankelijk bestuurd door koningen werd het vanaf 509 v. Chr. een republiek met aan het hoofd twee consuls en de senaat. Na interne veroveringen in Italië werden de Punische Oorlogen tegen de Carthagers een serieuze krachtmeting. De groei van Carthaagse handelsactiviteiten op Sicilië moest een halt worden toegeroepen, alleen al om de kusten van Italië veilig te stellen. Uiteindelijk werd Carthago verwoest, in 146 v. Chr. Ruim twintig jaar daarvoor waren tijdens de Macedonische Oorlogen Griekenland en Macedonië onderdeel geworden van de Romeinse republiek.

Ca. 150 v. Chr. Romeinse rijk in Europa

De volkeren in de veroverde gebieden buiten Italië kregen niet de status van bondgenoten maar werden onderdanen in provincies met de verplichting om schatting op te brengen. De eerste provincie was Sicilië.

De Griekse invloed nam in deze periode spectaculair toe. Flaminius, Scipio en hun omgeving verkozen de Griekse beschaving voor de primitieve Romeinse. Zij vonden in Cato hun grote tegenstander. De oude Romeinse goden werden met de Griekse gelijkgesteld, mythologische verhalen overgenomen en aan oude gebruiken aangepast. Architectuur en beeldende kunst werden kind van de Griekse vormen. Zonder de talloze Romeinse kopieën van beroemde Griekse beelden sinds de late Romeinse republiek zouden wij de ontwikkeling van de beeldende kunst bij de Grieken nauwelijks kennen. De Griekse taal werd favoriet bij de Romeinse elite zoals bij Scipio Africanus en anderen die de Griekse cultuur en wetenschap wilden navolgen.

Romeinse keizerrijk: macht van beeldtaal in een wereldrijk

Met de verovering van Gallië tussen 58 en 50 v. Chr. voegde Caesar een substantieel gebied aan het Romeinse rijk toe. De Rijn werd grens van Romes territorium. Hij wist de gebieden waarover Pompeius heerste, in te palmen. De republiek werd door hem opgeheven, hij regeerde als alleenheerser. Caesar voelde zich hoofd van een wereldrijk, waarvan hij de eenheid – te vroeg- wilde grondvesten. Hij was bij uitstek een voorbeeld van caesarisme, bepaald door een cultus rondom zijn persoon en garant staand voor een krachtig bewind met militaire trekken. Caesar liet een nieuw forum bouwen als uitbreiding van het Forum Romanum, vóór de tempel van Venus Genetrix werd een ruitersbeeld van hem geplaatst. Hij claimde af te stammen van Venus. Nadat hij door opponenten was vermoord, werd Caesar in 42 v. Chr. vergoddelijkt als ‘Divus Julius’. Postuum verschenen talloze geïdealiseerde portretten, zélf had hij als eerste in de Romeinse geschiedenis op veel munten al zijn beeltenis laten aanbrengen. Op het Forum Romanum werd op de plaats van zijn crematie een aan hem gewijde tempel gebouwd, Divus Julius.

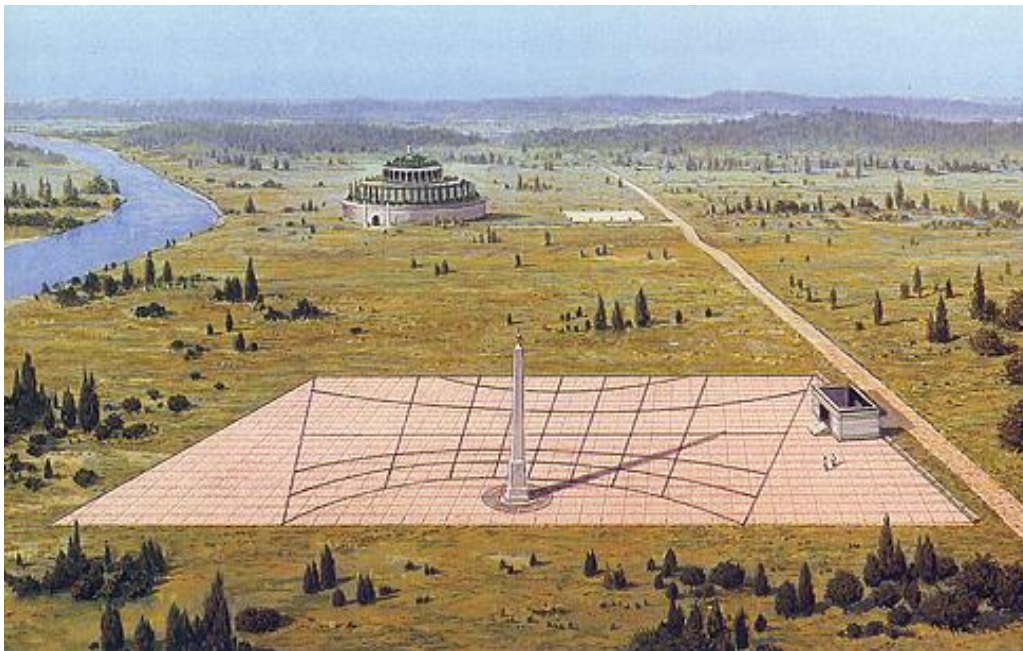
Forum Romanum, tempel Divus Julius

Octavianus kwam als kampioen uit de daaropvolgende machtsstrijd met Antonius en Pompeius. Daarvóór propageerde hij de bijzondere status van zijn adoptief vader Caesar, maar in 27 v. Chr. herstelde hij de res publica en kreeg hij als ‘redder van de burgers’ de eretitel Augustus. Inmiddels had hij wel de aanspraak op zijn goddelijke voorouder Venus, de heroïsche Aeneas en goddelijke afstamming van de gens Iulia van zijn adoptief vader overgenomen. Op 19-jarige leeftijd kreeg hij van senaat en volk al een verguld bronzen ruitersbeeld, en trad daarmee in de voetsporen van Caesar en Alexander de Grote.

Augustus heeft een staand leger ingevoerd, ook stelde hij een permanente oorlogsvloot in met eigen havens. Toch kende hij de nodige problemen bij de vaststelling van de grenzen. Na de vernietigende slag in het Teutoburgerwoud in 9 na Chr. werden Rijn en Donau definitief de grens aan de noordoostzijde. Spanje en Gallië werden wél geheel ingelijfd en geromaniseerd. De eerste twee eeuwen van het keizerrijk waren een periode van ongekende stabiliteit en welvaart, het was de periode van de Pax Romana. Het rijk bereikte zijn grootste omvang onder keizer Trajanus (98-117). Waar de Romeinse republiek in zekere zin altijd een ‘koloniale

mogendheid' was gebleven, veranderde dit in de keizertijd en werd het Rijk zowel economisch als cultureel in belangrijke mate een eenheid.

Zelden stonden architectuur en beeldende kunst zo direct in dienst van de politieke macht als in de tijd van keizer Augustus en zijn opvolgers in de twee eeuwen daarna. De werken van dichters en kunstenaars berichten over een gelukkige wereld waarin een grote heerser een wereldrijk in vrede regeerde. Bouwprogramma's maar ook artistieke stijlen en modes werden als propagandamiddel gebruikt. Rome veranderde door de eindeloze reeks van investeringen in een visitekaartje voor de macht van de keizer, een propaganda-instrument van ongekeerde omvang. De bouw van het mausoleum van Augustus was in eerste instantie een demonstratie van de grootte en macht van de bouwheer. Het mausoleum functioneerde als een enorm overwinningsmonument en maakte symbolisch aanspraak op de stichting van een dynastie.

Mausoleum Augustus, ustrinum en horologium

Na de Slag bij Actium in 31 v. Chr. bereikte de 'Diadochenstijl' van Octavianus zijn hoogtepunt. Agrippa plande een Pantheon voor de heerserscultus, waarin het beeld van Divi filius naast dat van zijn vergoddelijkte vader en zijn beschermgoden zou staan. Ook een nieuwe Curia werd gebouwd, spoedig Iulia genoemd.

In het park bij het mausoleum werd in 10 v. Chr. het Solarium Augusti ingewijd, de grootste ooit gebouwde zonnewijzer. Op de geboortedag van Augustus wees de gnomon precies op het midden van de Ara Pacis: in de constellatie van de sterren van zijn geboorte-uur was de vredesheerschappij al vastgelegd-*natus ad pacem*.

Tegelijkertijd met de eretitel 'Augustus' liet de nieuwe keizer ook een nieuw officieel portret maken, een pathetisch jeugdportret. Het onderscheidt zich in alles van de portretten in de late Republiek en de vroege portretten van Octavianus. Tijdloze en afstandelijke houding worden karakteristiek. Fysionomie en klassieke vormen naar Polycleitos zijn geraffineerd vermengd, een toonbeeld van 'klassieke' schoonheid.

Gelijktijdig met het herstel van de res publica ontwikkelde Augustus een groots cultuurpolitek programma met een suggestieve visualisering. In de komende 20 jaar ontstond een nieuwe beeldtaal in alle opzichten: politieke verbeeldingen, het stadsbeeld van Rome, zelfs de kleding van de mensen. Het is verbazingwekkend hoe snel de gehele visuele communicatie in dienst van de nieuwe zaak stond.

De nieuwe marmeren tempelgevels die de Griekse voorbeelden moesten overtreffen, zouden symbool van een nieuw zelfbewustzijn worden. Architecten en beeldhouwers verwerkelijkten de wens van de keizer.

Sinds Augustus lieten vier keizers een nieuw forum in het centrum van de stad aanleggen, elke keer bedoeld als propaganda-instrument van keizerlijke macht. Trajanus liet het grootste complex bouwen. Nero bouwde een kolossaal paleis midden in de stad, de Domus Aurea, Hadrianus koos voor de wederopbouw van het Pantheon en de bouw van een gigantisch mausoleum.

Omdat Rome ook de stijl en vormen van architectuur en beeldende kunst in de provincies bepaalde, ontstond een beeld van uniformiteit. Inderdaad veranderden tal van provinciesteden – Keulen, Trier, Milaan, Lyon- in kleine versies van Rome. Dat gold ook voor de technische infrastructuur: water- en wegebouw, bruggen, havens, etc. Het Romeinse recht was uniform geldig en toepasbaar in het gehele rijk. Een verdeel-en-heerspolitiek bevorderde loyaliteit onder de burgers die streefden naar het verkrijgen van het Romeinse burgerrecht.

Augustus van Prima porta

kopie Doryphoros van Polycleitos

Caligula

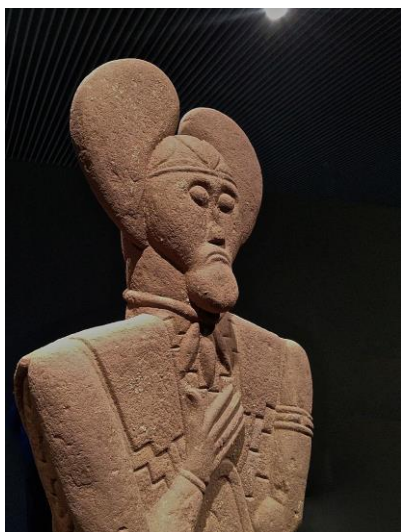
De Pax Romana was vooral een succes omdat het rijk decentraal werd bestuurd. Daardoor konden de uiteenlopende culturen binnen het rijk in betrekkelijke harmonie naast elkaar leven. De mate van tolerantie was groot. Het was bevolkingsgroepen toegestaan om hun eigen taal te spreken, eigen wetten en plaatselijke belastingssystemen te hebben. Het verlenen van burgerrechten aan niet-Romeinen maakte het mogelijk om legers van nooit eerdere geziene omvang te vormen.

In het gehele rijk was een uitwisseling en co-existentie van diverse religies, gebruiken en artistieke tradities. Elke regio had een eigen geschiedenis, een eigen cultuur en een eigen relatie met Rome. Kunstvormen tonen zowel de reikwijdte als de grenzen van de Romeinse invloed. Circulatie van materialen, methoden en objecten vormden een zekere culturele eenheid, en toch zorgden het voortbestaan van lokale gebruiken, ideeën en vormen voor de continuïteit van een culturele en artistieke diversiteit.

De politieke openheid van de Romeinen blijkt uit het feit dat zij anders aankeken tegen vreemdelingen dan de Grieken. Voor de laatsten golden vreemdelingen als barbaren in de letterlijke zin, de Romeinen daarentegen onderhielden een innige relatie met hen, beschouwden hen in eerste instantie als anders sprekenden en besteedden alle energie in het romaniseren van hen: politiek en economie waren er ermee gediend. In tegenstelling tot de Grieken verbeeldden zij de vreemdelingen regelmatig. Blijkbaar moesten beelden van barbaren voor officiële

propaganda voldoen aan de Griekse propaganda-stijl, terwijl bij beelden of figuren in een regionale of lokale context de nadruk vooral bij de uiterlijke niet-Romeinse kenmerken lag. Romeinse auteurs schreven vaak met dedain over de voor hen vreemde volkeren in Europa, het ontstane beeld was over het algemeen negatief. Dat maakt des te duidelijker dat de Romeinen na hun veroveringen nog lange tijd te maken hadden met het voortbestaan van eigen culturele tradities. De elite van deze volkeren zal zich hebben aangepast aan de Romeinse cultuur, de enige manier om machtiger en rijker te worden, maar de politiek van romanisering liet altijd ruimte aan de eigen culturele en artistieke waarden van de volkeren in de regio. Zo bleef in het Romeinse Europa een culturele diversiteit gewaarborgd.

De volkeren in het oosten van Europa, maar ook in het zuiden van Italië waren sterk beïnvloed door de Griekse en de Hellenistische culturen. In de centrale en westelijke delen van het continent leefden Keltische stammen die veel van hun tradities lange tijd wisten te behouden. Dat gold ook voor de Germaanse stammen ten noorden van de Rijn, Keltische stammen in Engeland of een aantal volkeren in de Balkan.

Keltische 'prins' van Glauberg

Gallische krijger

Keltische krijger, Glanum

Het meest duidelijk blijkt de diversiteit door tolerantie in de religie. Ondanks het feit dat de keizers sinds Augustus na hun dood opgenomen werden in het pantheon van goden en verering van de Romeinse godenwereld politiek en religieus voor elke onderdaan verplicht was, werden overal inheemse niet-Romeinse goden toegestaan. Het waren bovendien vaak Romeinse soldaten die vreemde religies in het Romeinse rijk introduceerden en verspreidden.

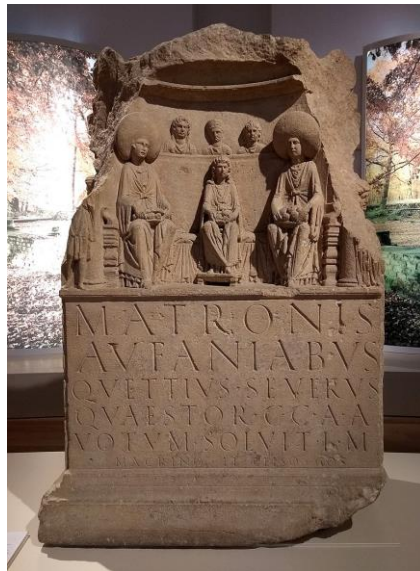
De tolerantie binnen de romanisering heeft het ook mogelijk gemaakt dat zowel in het westen van het rijk Keltische goden en heiligdommen, als ook in het oosten religieuze denkbeelden als die van de Thracische heros bleven bestaan. Dat werd versterkt door een eigen provinciale stijl van de beeldtaal, eigenzinnig zonder een vernis.

Uit de oostelijke provincies verspreidden zich religies van 'redding' (Neoplatonisme, Dionysos-cultus, Mithras-cultus, christendom) naar Rome en vervolgens door heel het rijk. Juist in de randgebieden van het Romeinse rijk met zijn duizenden soldaten in kampen en bij steden met officiële kunstvormen voor politieke propaganda, zijn talloze Mithras-heiligdommen aangetroffen met uitgebreide beelddecoratie. Waarschijnlijk was de introductie van irrationele denkbeelden bij de elite in Rome en andere grote bestuurscentra veel groter dan elders in het rijk. Zowel in Rome als Ostia zijn verschillende Mithrasheiligdommen gevonden, maar dat geldt ook voor belangrijke provinciale bestuurscentra als Keulen, Trier, Londinium of Lutetia. Het is opmerkelijk dat relatief veel Mithrasheiligdommen gevonden zijn in de grensprovincies van het Romeinse rijk, vaak letterlijk bij de grenzen.

In de Keltische wereld bestond een enorme hoeveelheid aan goden en bovennatuurlijke krachten en personages. De goden werden vaak lokaal vereerd, zoals Nehalennia, en waren verbonden met plaatsen van mystiek, zoals meren, bronnen, grotten of heuvels. Er bestonden ook heilige domeinen en tempels. Bomen golden als belangrijke vereringsobjecten. Verschillende goden en godinnen kenden een verering over een groot gebied, zoals Epona of Taranis. Er kwam pas echt een einde aan de cultuspraktijken voor deze goden met de komst van het christendom.

Thracische ruiter

Matronae Aufaniae

Brigindo, Bretagne

De Romeinen waren vertrouwd met syncretisme -het versmelten van religies- omdat zijzelf er eeuwenlang mee te maken hebben gehad. De Romeinse religie raakte zeer versmolten met de Griekse godenwereld en hun mythologie. Voor hen golden religieuze aspecten van andere culturen in principe niet als anders of minder in betekenis dan die van hun eigen religie. Daarom was de integratie van religies uit nieuw veroverde gebieden in hun eigen tradities geen moeilijke stap. Zo werden goden van de Keltische volkeren door de Romeinen met het grootste gemak versmolten en vermengd met aspecten van hun eigen goden: Sulis Minerva, Apollo Sucellos. Uiteindelijk bleven altijd specifieke eigen kenmerken van de niet-Romeinse religies bewaard en daarmee ook de eigenwaarde van de volkeren in de veroverde gebieden. Romeinen wisten vaak religieuze tolerantie te benutten voor politieke acceptatie.

Falende keizers: nieuwe realiteit

Decentralisatie kent ook een schaduwzijde: het verlies van een centrale politieke controle. Vanaf ca. 200 werd het steeds duidelijker dat de keizer niet alle touwtjes meer strak in handen kon houden. De macht van de legers nam enorm toe, officieren kwamen steeds vaker uit de lagere klassen in de provincies voort en vormden een nieuwe bureaucratie. De kosten rezen de pan uit, desastreuze oorlogen met de Perzen eisten ook een financiële tol. Daarnaast waren er tal van rampen: klimaatverandering, de jarenlange pestepidemie van Cyprianus. Barbaren bedreigden de grenzen en interne conflicten verzwakten het gezag van het keizerschap. Fnuikend was de steeds grotere afstand tussen keizer en onderdanen, keizersoldaten hadden in de 3de eeuw sowieso een andere visie op de werkelijkheid dan de keizers van de 'pax romana'. Inmiddels was de belangstelling voor spirituele, gnostische en filosofisch getinte religies zeer groot geworden. In de 3de eeuw bevond het keizerrijk zich in een slopende crisis. De portretten van de keizers uit deze tijd vertonen een realisme waarmee op expressieve wijze de moeilijke tijden lijken te zijn

weergegeven. De tijd lijkt gekomen dat Griekse schoonheid en esthetisch realisme plaatsmaken voor de eerste documenten van het middeleeuwse expressionisme; de portretten werden zichtbaar symbool van het zoeken naar een innerlijke wereld, niet gericht op aardse uiterlijkheden, maar vergeestelijkt. De lastige tijd zal daar debet aan geweest zijn, maar ook de steeds grotere invloed van de moderne religies.

Waar in het verleden een grote mate van tolerantie bestond voor niet oorspronkelijk Romeinse religies, werd de situatie voor christenen echter bijzonder nijpend. Het feit dat zij enkel één god kenden en daarmee dus ook de goddelijke status van de keizer ontkenden, betekende een ondermijning van het religieuze en politieke gezag van de keizer. In de 3de eeuw vonden gruwelijke vervolgingen plaats, vooral in belangrijke steden als Milaan, Lyon, Napels en uiteraard Rome. De totale omvang van de christengemeenschappen in het Romeinse rijk bedroeg ondanks de repressie rond 300 al zo'n 10% van de bevolking. Kunst en beeldtaal ontwikkelden mee, in het begin als een soort geheimtaal maar sinds keizer Constantijn in een nieuwe officiële richting. De vormentaal bleef geworteld in de antieke Romeinse, betekenissen en symbolieken vertelden echter een nieuw verhaal. Theologen en kerkvaders zorgden voor een theoretisch theologisch fundament. Het gebruik van religieuze afbeeldingen werd in de Kerk langzaam toegestaan, ook vanwege de didactische betekenis. Voorstellingen van een goddelijke interventie in noodsituaties bleken dan ook zeer populair.

Jonas gered, detail sarcofaag Rome

Grafsteen met orante, duif en Christusmonogram

Uit de rumoerige periode van de tetrarchie rond 300 kwam Constantijn als medekeizer uiteindelijk als kampioen naar voren. Hij wist zijn collega's uit te schakelen en de keizerlijke macht weer voor zichzelf in handen te krijgen. Hij nam een geheel nieuwe, sterk door diplomatieke overwegingen en opportunisme bepaalde houding aan tegenover het christendom. Hij zag in dat hun voortreffelijke organisatie vroeg of laat zou leiden tot de inlijving van de gehele Romeinse religieuze wereld. In feite lifte hij politiek mee op het succes van de groeiende christelijke gemeenschap. Apollo en Mithras werden gelijkgesteld met Sol Invictus, in de onoverwinnelijke zon kon men ook de Christusfiguur zien, de namen van de zon en Jupiter konden gemakkelijk door die van Christus worden vervangen. Op het tolerantie-edict van Milaan in 313 dat zich ook tot dissidente sekten uitstreckte, volgde de druk op de heidenen om de van de christenen genaaste goederen terug te geven en volgde de vrijlating van christelijke slaven en bannelingen. Zo verzekerde Constantijn zich van de steun van de christenen waardoor hij van de Kerk een instrument van macht kon maken. Daarmee was het onvermijdelijk geworden dat de Kerk verwereldlijkte. Zij had het materieel nog nooit zo goed gehad, de christenen vormden al snel een hofpartij waarvan de leden zelfs jaargelden ontvingen. Voor erediensten en nieuwe gebouwen kreeg de Kerk een eigen budget. Deze bevoordeling van de christenen maakte hem populair, zelfs zodanig dat hij de rol van

scheidsrechter kreeg bij de inwendige christelijke geloofsgeschillen. Zo leidde hij de beroemde oecumenische synode van Nicaea in 325. De structuur van de Kerk begon nu zelf op een despotische te lijken. Dat het ware geloofsleven hierdoor in de knel kwam, werd door veel christenen terdege begrepen. Niet alleen konden met de bevoordeling van de Kerk echte gelovigen zich niet meer verenigen met de opstapeling van materiële welstand door de gemeenten, maar verkozen zij liever de ruwe armoede en de afzondering van woestijnleven. Het hele complex van macht, gezag en orthodoxie waarop het officiële christendom steunde, werd meer en meer in twijfel getrokken door het optreden van dissidenten.

Venetië. Tetrarchen, detail.

Medaillon keizer Constantijn

De officiële erkenning van het christendom in 313 door keizer Constantijn veranderde het karakter van de Europa. De semi-ondergrondse kerk deed nu haar intrede in het openbare en intellectuele leven en moest zich duidelijk manifesteren. De nieuwe kerk kreeg een eigen monumentale, representatieve bouwkunst, waarmee de ontwikkeling van een volwassen beeldende kunst was verbonden. Infrastructuur van steden veranderde, tempels en fora maakten als centra van het sociale leven plaats voor kerken. Daarmee veranderde de urbanistische structuur van de steden.

Er is nauwelijks een maatregel van Constantijn te noemen die de geschiedenis van Europa zó heeft beïnvloed als de stichting van Constantinopel. Politieke onzekerheid en economische achteruitgang maakten van Rome een provinciestad. De keuze van een nieuwe hoofdstad aan de Bosporus maakte West-Europa tot prooi van aanvallen van buiten.

Sinds 395 werd het westelijk en oostelijk deel van het Romeinse rijk bestuurd door een apart keizerlijk hof, maar voor de gewone Romein was er alleen sprake van twee bestuurlijke eenheden van één rijk. De grens lag tussen het Latijn sprekende westen en het Grieks sprekende en welvarende oosten. In 392 verklaarde Theodosius het christendom tot staatsreligie. Als hardliner verbood hij de heidense cultus en sloot niet-christenen uit van officiële ambten. In 393 werden de Olympische Spelen verboden, een jaar later liet de keizer de Apollotempel in Delphi en de tempel van de Vestaalse maagden in Rome sluiten. Monniken en bisschoppen lieten tempels vernielen.

Het Romeinse rijk werd verdeeld onder zijn twee zonen: Arcadius werd keizer van het oosten en Honorius van het westen. Beiden waren echter niet competent: in feite had Flavius Rufinus de touwtjes in handen in het oosten en de Vandaal Stilicho in het westen, het laatste vanwege de noodgedwongen opname van veel Germaanse stammen binnen de grenzen (foederati). De invallen van Alaric en de Hunnen zouden de toekomst van oost en west mede bepalen: de plundering van Rome in 410 luidde een periode van terugval en langdurige instabiliteit in het westen in, het oosten wist zich langzaam te herstellen en maakte een bloeiende periode door. Artistieke reacties waren groot en verschillend.

Europa: consequenties van migraties

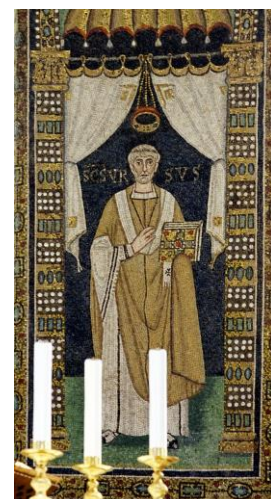
Het zwakke en zwalkende politieke beleid van de laat-Romeinse soldatenkeizers bood alle kansen aan volkeren die op zoek waren naar betere leefomstandigheden op chaotische wijze de grenzen van het west Romeinse rijk over te steken. Na de Keltische migraties werd Europa wederom geconfronteerd met een golf van volkeren die geruime tijd nodig hadden om zich definitief te settelen. Wat stelden grenzen voor als soldaten van ‘barbaarse’ stammen al decennialang in de legioenen aan de grenzen waren opgenomen. Zij maakten het de komst van verwanten gemakkelijk, met name de limes aan de Rijn en Donau: Franken aan de Beneden-Rijn, Alemannen aan de Midden- en Boven-Rijn en de Goten aan de Beneden-Donau en de steppen van Oekraïne. De Pikten bedreigden de noordgrens, maar ook de Friezen, Saksen, Vandalen en Longobarden waren een probleem. De Visigotische plundering van Rome onder leiding van Alaric in 410 sloeg in als een bom: dé Stad was onder de voet gelopen. In feite was men nergens opgewassen tegen de overmacht en werden de nieuwkomers uiteindelijk de nieuw leidende klasse.

Met de komst van de nieuwkomers veranderde de cultuur van West-Europa drastisch. De migranten namen geleidelijk aan de macht over en bleken superieur aan de lokale bevolking en bestuurders. Zij hadden echter geen enkele historische verbinding met de Romeinse cultuur, waren het Latijn niet machtig, hadden geen tradities in architectuur en stads cultuur, en eindeloos veel meer.

De vorsten van de nieuw gestichte koninkrijken, zoals die van de Merovingers, Longobarden of Goten, maakten zich om politieke redenen vertrouwd met de Romeinse erfenis, maar voor hun onderdanen zal dat nog lang geduurd hebben. Er ontstonden diverse koninkrijken, West-Europa had zijn eenheid verloren. Althans op politiek terrein. De meest belangrijke factor die West-Europa uiteindelijk redde was de opkomst en populariteit van het kloosterwezen. De als kluizenaars levende Ierse monniken stelden zich ten doel om het eiland en continent te missioneren. Omdat zij daar de Bijbelse teksten voor nodig hadden, waren zij het Latijn machtig en verspreidden het. Kennis van het Latijn (en Grieks) en de daarmee samenhangende culturele bagage uit de oudheid was dus vooral in de scriptoria van kloosters aanwezig. Opkomende koninkrijken als de Merovingers of Longobarden leunden in hun politieke vorming en vergaring van kennis erg op deze religieuze infrastructuur. Het ondersteunde hun ideologie om tot grote rijken uit te groeien en delen van Europa te verenigen onder één politieke structuur. Dat lukte slechts ten dele en tijdelijk. De Kerk was inmiddels een tweede macht waar terdege rekening moest worden gehouden. In West-Europa waren inmiddels honderden bisschopszetels gevestigd die een belangrijke bestuurlijke en maatschappelijke functie bezaten. Vaak was de bisschopskerk een deel van een gehele wijk geworden, een ‘quartier chrétien’ en een nieuw centrum in de stad.

Agilulf, koning van de Longobarden

Ravenna, bisschop Ursus

Koningen werden omringd door aristocraten die uitermate rijk waren. Dat gold ook voor bisschoppen, vaak aristocratisch en rijk. De Ierse monnik Columbanus was de eerste manager van het kloosterwezen in het noorden van het Merovingische rijk. Later zouden koningen, koninginnen en aristocraten kloosters stichten. Kloosters waren vaak zeer verbonden met de stichters of hun familie, zoals Dagobert en Saint-Denis, en minder afhankelijk van de bisschop. Kloosters werden vooral belangrijk voor koninklijke en aristocratische identiteiten en strategieën. Bisschoppen hadden met name de taak om hun stad politiek te vertegenwoordigen, de koning had dan ook op den duur het laatste woord bij hun benoeming.

Hoewel veel kloosters op het continent Benedictijns waren, was er de eerste eeuwen nog geen enkele sprake van de toepassing van de Regel van Benedictus; na zijn dood was zijn Regel zo'n 200 jaar vrijwel onbekend en kwam pas in de 7de en 8^e eeuw onder de aandacht. Lange tijd hadden kloosters dus zagezegd hun handen vrij, maar konden ook gemakkelijk mikpunt zijn van politieke ambities en tot machtscentra worden.

Het was uiteraard onvermijdelijk dat bij de fysieke vertaling van de nieuwe macht door middel van architectuur en beeldende kunst gekeken werd wat uit de Romeinse tijd nagelaten was. De cultuur van de geïmmigreerde volkeren was echter een totaal andere. Er was geen enkele ervaring met bouwkunst, monumentale beeldende kunst kende men niet. Ogen en handen letten op andere kwaliteiten, gebruikten andere technieken en kenden andere vormen. Hun ziens- en werkwijze werd dominant: decoratie, kleur en non-figuratieve geometrie en symmetrie. Romeinse architectuur gold als voorbeeld, maar kreeg een nieuwe gedaante. De toenemende macht van de nieuwe volkeren werd begeleid door een bijbehorende metamorfose van vormen. Omdat deze ontwikkeling enkele eeuwen in beslag nam, zou deze nieuwe artistieke ontwikkeling niet meer verdwijnen, maar een fundamentele andere kijk op de middeleeuwse wereld blijven bieden.

Book of Lindisfarne, sierpagina en details

Cividale, Rachis altaar, Majestas

De helft van het Romeinse rijk, het westen, stortte in de 5de eeuw ineen, maar in de andere helft bleef het Romeinse Rijk voortbestaan en zou in de 6de eeuw een bloeitijd doormaken. Toch bleven de twee helften nauw met elkaar verbonden. Zowel in oost als west waren grote steden belangrijk om ideologische redenen: Rome, Trier, Ravenna, Salonika. Het politieke leven was ook op de steden geconcentreerd. De oude aristocratie was nog altijd machtig en invloedrijk, opgevoed in de oude cultuur van de Latijnse schrijvers als Vergilius. De Romeinse literaire cultuur was een machtsattribuut. De cultuur van de latere aristocratie van immigranten was gebaseerd op het gebruik van wapens en paarden.

Van verbrokkeld Europa tot vereniging in oost en west

Sinds de 5de eeuw was het christendom ingeburgerd in Europa, zowel in oost als west, al ging men in beide delen steeds meer een eigen weg. In het westen bleef in bestuur en kerk het Latijn dominant, in het oosten het Grieks. Het westen moest herstellen van de teloorgang van de Romeinse infrastructuur, de economie kende lange tijd weinig vooruitgang, het oosten kende een redelijke politieke stabiliteit en grote welvaart. De patriarch van Constantinopel was inmiddels een belangrijke hoofdrolspeler in politieke zaken, dat gold niet voor de paus in Rome. De meeste concilies werden in het oosten gehouden, bisschoppen kregen daar een belangrijkere politieke positie: de verhouding van staat en kerk was veel intiemer dan in het westen. Keizer Justinianus in Constantinopel was een vernieuwer, was een groot bouwheer, krachtig bestuurder maar ook oorlog voerder tegen Sassaniden en Vandalen. Het keizerrijk bleef hier bewaard, in het westen werden aristocratieën en machthebbers militair. Vroegmiddeleeuwse koningen en aristocraten kleedden zich als Romeinse generaals. De klassieke literatuur die zo belangrijk was voor de Romeinse elite maakte plaats voor de Bijbel. Rond 650 beschouwden de aristocratieën zich niet meer Romeins, maar Frankisch of Longobardisch.

De Merovingische dynastie regeerde 250 jaar over de Franken, tot 751. Op het hoogtepunt strekte het rijk zich uit van Gallië tot het oosten van Duitsland. De Merovingische Franken waren dus de eersten die aan beide zijden van de Rijn als grens van het Romeinse rijk regeerden, al was het gebied ten oosten van de Rijn een eenvoudiger maatschappij. In feite was gedurende het lange bewind van de Merovingers het rijk slechts 22 jaar verenigd, de langste tijd was er een periode van rivaliteiten binnen de familie. De aristocratische entourage rondom de koningen was uitermate rijk, maar dat gold ook voor bisschoppen en abten. Kloosters werden vooral belangrijk voor koninklijke en aristocratische identiteiten en strategieën.

In bouwkunst van bijvoorbeeld kerken of baptisteria leek een terugblik naar laatantieke voorbeelden onvermijdelijk, maar toch was er een sprake van een geheel andere zienswijze waarbij de voorkeur voor abstracte of vegetatieve vormen in ingewikkelde patronen de nieuwe stijlen bepaalden. De geïmmigreerde volkeren zoals de Merovingers konden hun traditionele stijlen ook in de nieuwe situatie vormgeven. Het zou een stempel op de nieuwe artistieke identiteit van West-Europa drukken. Zo domineerden tot ca. 800 niet klassieke vormen het artistieke beeld, ontwikkelden nieuwe rijken een eigen artistieke taal met een grote dosis aan decoratieve accenten. Dat was bij andere rijken in West-Europa, zoals bij de Vicegoten, Angelsaksen, Ieren of zelfs Longobarden niet veel anders.

Poitiers, Baptistère Saint-Jean, detail gevel

Evangelium Gundohindus, detail

Overal in West-Europa bespeurde men een fragmentatie van politieke structuren, van Italië en Spanje tot Ierland. Het Visigotisch koninkrijk in Spanje was in de tweede helft van de 7de eeuw het sterkste rijk in West-Europa. De koningen vergeleken hun rijk in deze tijd graag met het

Oost-Romeinse keizerrijk als ceremonieel model maar ook in de verhouding tussen koning en bisschoppen. In architectuur en beeldhouwkunst herkent men het gebruik van laatantieke voorbeelden maar ook hier verradt zich de migrerende herkomst van de Visigoten met een voorliefde voor decoratieve patronen en geometrie. Zoals bij alle van oorsprong nomadische immigranten was de kwaliteit van edelsmeedwerkwerk van zeer hoog niveau, met overvloedig gebruik van goud en edelstenen. Dat artistieke DNA zou een groot aandeel krijgen bij de ontwikkelingen van latere middeleeuwse kunst.

Hoewel de Longobarden in Italië de Romeinse erfenis in politiek en artistieke vormen gebruikten, bleef hun eigen traditie van decoratie en edelsmeedwerk zichtbaar. Op talloze plaatsen was de Romeinse bouwkunst en beeldende kunst nog zichtbaar en aanwezig, de Longobarden wilden en konden daar niet omheen. Daarnaast was de invloed van het vroege Byzantium uit Oost-Europa in bestuur en cultuur zeer sterk aanwezig en beïnvloedde ook de Longobardische cultuur.

Al beweerde Beda dat de kerken in het gekerstende Angelsaksische Engeland 'more Romanorum' gebouwd waren, werd de zogenaamde Insulaire kunst een unieke vermenging van Germaanse, Angelsaksische, Keltische en laatantieke vormen en technieken. Daarbij speelden de kloosters een grote rol.

Uit alle geschreven bronnen en artistieke productie blijkt dat de periode van de vroege middeleeuwen een tijd van een verdeeld Europa was, en sprake van een ander soort machthebbers was die in hun representatie eigen vormtradities koesterden en handhaafden, al waren zij ook enigszins vertrouwd met de Romeinse keizerlijke erfenis. Voor West-Europa zou het zijn schaduw vooruitwerpen.

Artistieke contrasten tussen west en oost: Visigotische kroon; mozaïek keizer Justinianus; detail Book of Kells

Dat het keizerlijk gedrag in het Oost-Romeinse rijk bleef bestaan hoeft niet te verbazen. Het was per slot van rekening nog altijd Romeins Rijk al lag de hoofdstad op het uiterste puntje van Europa. Keizer Justinianus (527-65) streefde naar een *Renovatio Imperii*, een restauratie van het Romeinse Rijk. Hij had een degelijke opleiding genoten en was vertrouwd met recht, literatuur en de klassieke cultuur. Het grootste overwelfde gebouw in het Romeinse Rijk was ongetwijfeld de Hagia Sophia in Constantinopel, gebouwd door keizer Justinianus. De bouwtijd was uitermate snel, in nog geen zes jaar tussen 532 en 537, de bouwmaterialen waren uitgelezen, de architecten innovatief. Het gebouw is getekend door de identiteit van de keizer, op veel kapitelen treft men zijn monogram aan. Het gebouw was het centrum van de stad, het centrum van het gebouw was het exclusieve ceremoniële domein van keizer en patriarch. Het Byzantijnse Rijk ontwikkelde zich als een theocratie, geregeerd door god via de keizer. De vormentaal werd dan ook formeler met

vaak Romeinse voorbeelden als basis. Er was weer sprake van een ware hofkunst zoals bij de vroegere Romeinse keizers. De San Vitale in het Byzantijns exarchaat van Ravenna was dan wel een provinciale variant van de Hagia Sophia, maar het gebouw zal in dit deel van Europa als een vergelijkbaar symbool van de macht van keizer en Kerk verstaan zijn. De omvang en eenheid van het Oost-Romeinse Rijk werden in de 7de eeuw echter ernstig bedreigd en geschaad. Hoewel in 628 het Sassanidische gevaar werd afgewend, verloor Byzantium in zes jaar tijd twee derde aan land en drie vierde aan welvaart. Tot overmaat van ramp drongen later in de 7de eeuw de Bulgaren Oost-Europa binnen. Zij zouden een machtige staat gaan vormen en werden een bedreiging voor het Byzantijnse rijk. Na de lange periode van het Iconoclasme tussen 726 tot 843 ontstond de orthodoxie in Oost-Europa: beeltenissen werden religieus centraal gesteld, keizers werden belangrijker focus van religie dan ooit in literatuur en kunst brak een periode van renaissance van de Romeinse oudheid aan.

Ruiterstatue Karel de Grote Omhakken Wodaneik

Irminsul met kruis

In 768 werd Karel koning van de Franken en begon een grote uitbreiding van het rijk, waarbij hij via de Longobarden het Frankisch koninkrijk met het pausschap verbond. Hij kwam op verzoek in 773 paus Hadrianus I te hulp bij zijn claim op een aantal steden in Noord-Italië en bestreed de Longobarden. Daarnaast voerde hij een decennialange strijd tegen de Saksen en hun leider Widukind. De Saksen waren schatplichtig aan de Frankische koningen. Zij hielden sterk vast aan de Germaanse tradities, waartoe rooftochten behoorden en een eeuwenoude religie. De vernietiging van de Irminsul, een hoge boom of houten stam als zinnebeeld voor de wereldzuil, leidde tot oorlog. Net als de Noordse Yggdrasil had deze wereldboom een centrale plaats in de religie van de Germanen, maar ook een politieke en juridische. In 723 had Bonifatius al de heilige Donareik te Geismar omgehakt, waarmee de kersteningsoperaties in het Saksische gebied begonnen waren. Later werden onder Karel de Grote Angelsaksische missionarissen ingezet. Kerken en kloosters moesten als toezichtsinstrument dienen. Dit alles kon echter niet voorkomen dat belangrijke elementen van de Noordse en Germaanse religie in het christendom bleven bestaan. De oudste verhandeling over de Noordse mythologie is de Edda Proza uit de 13de eeuw toen het christendom al enkele eeuwen in Scandinavië bestond. Bij een beroemde tempel in Uppsala vonden in een put naast een heilige boom nog mensenoffers plaats, vergelijkbaar met de verhalen over Odin die zichzelf aan de Yggdrasil ophing. In Angelsaksische High Crosses zou de Yggdrasil nog eeuwenlang voortbestaan, zelfs in de Dom van Hildesheim. De staafkerken in Noorwegen zijn een unieke symbiose in bouw en decoratie van christelijke en heidense thema's van de Vikingen.

Karel de Grote werd in 800 door de paus tot keizer gekroond, waardoor het Romeinse Rijk op zijn minst weer symbolisch verenigd was en de vacante plaats van de afgezette Byzantijnse keizer Constantinus opgevuld. Voor paus en Karel de Grote was het Romeinse Rijk één en ondeelbaar. In 812 erkende zelfs de Byzantijnse keizer Michael I de status van Karel als keizer, maar niet noodzakelijkerwijs als ‘keizer van de Romeinen’. Karel had het ambitieuze plan op zich genomen om de oude Romeinse beschaving in het Frankische rijk te herstellen. Zowel voor de ontwikkeling van een nieuwe rijksstructuur met een keizerschap over geheel Europa als voor de daarbij behorende vormen in de beeldende kunst werden voorbeelden uit de voornamelijk christelijk-Romeinse cultuur verzameld: *Renovatio Romanorum Imperii*. De antieke vormen werden echter niet klakkeloos overgenomen, maar als voorbeeld gebruikt en een nieuwe inhoud gegeven. Deze opleving van antieke ideeën en vormen zette zich onder zijn opvolgers Lodewijk de Vrome en Karel de Kale voort. De ambitie van Karel de Grote om het Romeinse imperium te doen herleven werd onderbouwd door de opdrachten in architectuur en beeldende kunst, geheel gericht op voorbeelden uit de Grieks-Romeinse oudheid. Daarvoor moesten wél de figuratieve modellen uit de oudheid omgewerkt worden voor de Bijbelse wereld.

Karel de Grote wilde met zijn opdrachten van evangelieboeken e.d. zowel aanknopen bij de traditie van de oudheid, als ook de liturgie eenvormig maken en de Kerk reorganiseren. Boeken speelden een centrale rol in de verwezenlijking van de droom om opnieuw aan te knopen bij het Romeinse keizerrijk en tegelijkertijd de Kerk grondig te reorganiseren. De oprichting van vele scriptoria zorgde voor een grootscheepse verspreiding van kennis naar hofbeambten en hogere geestelijkheid. De kennis van theologen werd door middel van illustraties verbeeld, maar ook de kracht van Grieks-Romeinse voorbeelden die in christelijke thema's waren vertaald.

De ambitie van de paus leek sterk op die van Karel de Grote: benadrukken van een ononderbroken pauselijke traditie tot in de Romeinse oudheid, dus paus over de gehele christelijke wereld in Europa. In de bouw van drie kerken die paus Paschalis I (817-24) in Rome bouwde en die niet minder waren dan verkleinde versies van de oude Sint-Pieter, blijkt die behoefte zeer sterk

Cordoba, detail Mezquita

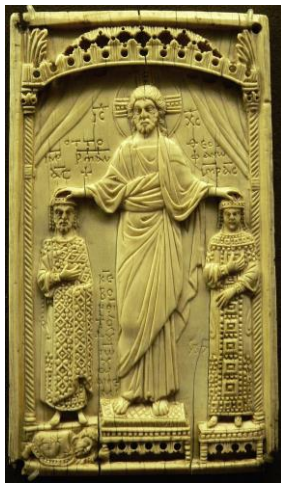

Byzantijns Psalter van Parijs

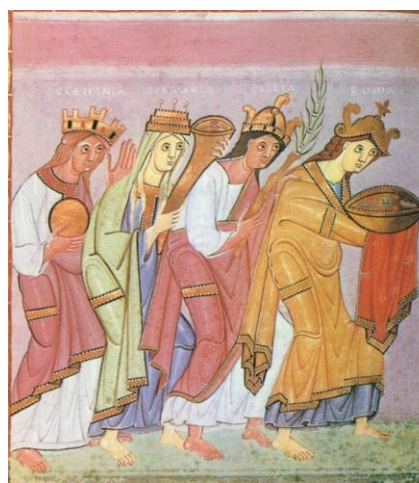
Met de komst van de Ommayyadische moslims en de ontwikkeling van Cordoba tot een kosmopolitische stad van het emiraat in Spanje, bleek de politieke kaart van Europa weer meer verdeeld dan ooit. Toch ontstond hier een unieke synthese van culturen -berbers, Arabieren, christenen en joden- met als gevolg een ongekende bloei van wetenschap, architectuur en beeldende kunst. Toen Abd-er Rahman zich in 929 uitriep tot kalief was er naast de paus in Rome een tweede stadhouder van God in Europa.

Vergeefs streven naar eenheid: hoogtij van de middeleeuwen

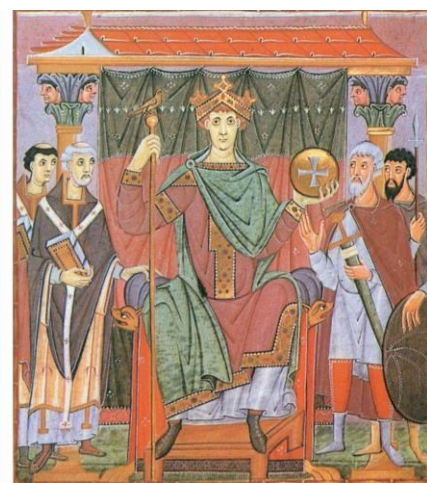
De Vikingen speelden tussen de 8ste en 11de eeuw een zeer grote rol in Europa, al was de uitkomst per bevolkingsgroep zeer divers. In West-Europa zorgden de plundertochten van de Deense Vikingen voor grote ontreding. De Zweedse Varangers bouwden daarentegen een groot handelsimperium in het oosten van Europa en Rusland op. Toen Vikingen zich eenmaal in Normandië hadden gevestigd speelden zij als Normandiërs een machtsspel in Engeland en stichtten een indrukwekkend koninkrijk in Zuid-Italië. Zoals in het islamitische Cordoba de samenwerking van moslims, joden en christenen leidde tot een unieke bloei van wetenschap en cultuur, zo werd in de 12de eeuw Palermo onder Roger II ook een toonbeeld van samenwerking tussen zoveel verschillende culturen die leidde tot een cultuurhistorische bloeitijd. Lang van duur was deze echter niet. In het Germaanse Duitsland spande keizer Otto I zich in de 10de eeuw in om de Germaanse stammen in één rijk te verenigen. Toen de paus hem in 963 tot Heilig Rooms keizer kroonde slaagde hij erin om een christelijk keizerschap met West-Europees karakter te realiseren. Italië en Rome waren daarmee, met een politieke knipoo naar Karel de Grote, een substantieel onderdeel van zijn rijk geworden. Tenslotte slaagde Otto erin om op politiek en cultureel gebied in contact te treden met het Oost-Romeinse rijk. Hij arrangeerde het huwelijk van zijn zoon Otto II met de Byzantijnse prinses Theophanou. Ook Centraal-Europa werd politiek belangrijker, in ieder geval als tegenwicht tegen het opkomende rijk Rus vanuit Kiev. Otto III versterkte de relaties met Polen, Bohemen en Hongarije en bevorderde de kroning van Stephan I tot eerste christelijke koning van Hongarije. Hij maakte Rome tot het bestuurlijk centrum van zijn keizerrijk en voerde weer Romeinse gebruiken en Byzantijns hofceremonieel in.

Otto II en Theophanu

Otto III, wereldlijk en geestelijke macht, personificaties provincies

Hoewel de kunstproductie veel minder onder directe controle van de keizer stond, werd hij wel gebruikt om de keizerlijke macht te propageren. Manuscripten werden in Ottoonse tijd niet in speciale hofscholen gemaakt, maar in bestaande kloosters, meestal rijkskloosters. Het kloosterwezen kreeg een sleutelrol in de keizerlijke politiek, abten kwamen op politiek belangrijke posten terecht en maakten deel uit van de 'bestuurselite'. Opdrachten kwamen van zowel keizers als bisschoppen, abten en abdissen. De keizer liet zich nu als '*rex et sacerdos*' afbeelden, als iemand met goddelijk gezag, als een god op aarde. In de beginperiode werden Karolingische voorbeelden gekopieerd, maar men kan goed zien dat de voorbeelden niet meer werden begrepen. Nieuwe vormen kondigden zich aan, vlakker en met meer expressie, zeker ook met gebruikmaking van Byzantijnse voorbeelden.

De 11de eeuw heet ook wel de ‘eeuw van de experimenten’. Politieke, religieuze en economische instellingen waren aan hervorming toe of waren inmiddels in dat proces geraakt. In Europa voltrok zich de laatste fase van de ontwikkeling naar de natiestaat. De Kerk van Rome groeide uit tot een autocratisch instituut. Een breuk met de zusterkerk van Constantinopel was onvermijdelijk geworden. Morele hervormingen waren echter noodzakelijk: de Gregoriaanse Hervormingen. Kloosterhervormingen duiden op de wens van een andere koers van religieus gedrag. Europa was ten prooi gevallen aan de feodalisering: boeren werden gekooïd, aristocratische landbezitters werden de nieuwe machthebbers in een verbrokkeld landschap, hun invloed in de kerkelijke wereld was vaak groot. Discipline van monniken raakte in verval, het religieuze bestaan van kloosters werd bedreigd. De toename van het aantal kastelen of versterkte steden tonen een landschap van individuele belangen, geen *res publica*. Collectieve programma’s als de Karolingische renovatio waren niet meer mogelijk, politiek van Kerk en vorsten was niet meer *publicus* maar feodaal.

De kunstgeschiedenis van de 11de eeuw kent dan ook een geheel andere evolutie dan in de eeuwen daarvoor. Het werd een tijd van experimenteren met individuele pogingen tot vernieuwingen en veranderingen. Nieuwe kloosterordes probeerden hun visie zichtbaar te maken in diverse levenswijzen, maar ook in architectuur of beeldende kunst: Cluny, Cisterciënzers, Kartuziers. Het klooster en de Orde van Cluny speelde daarbij een hoofdrol in de behoefte tot een terugkeer naar de oorsprong van de kloosterlijke roeping. De directe band met de paus bevrijdde de orde van machtsaanspraken van corrupte bisschoppen en feodale heren, maar leidde uiteindelijk tot een nieuw ongewenst machtsblok.

Volksreligie in West-Europa had aan integere spiritualiteit niet meer voldoende, beelden voor individuele verering waren nodig. De islam koos juist in deze periode de oppositie in dit opzicht. In alles leek de erfenis van Rome voorbij – de wereld was veranderd!

Kruistocht tegen christelijke ketteren

Kruistocht tegen moslims

Toen paus Urbanus II in 1095 in Clermont-Ferrand preekte en opriep tot een kruistocht tegen de Seltsjoeken in het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied ontketende hij een beweging die de politieke, religieuze en economische kaart van het mediterrane gebied en Europa zou veranderen. Een heilige oorlog als een ware pelgrimstocht werd begonnen, waarbij Rome en Constantinopel de handen ineensloegen. Ridders uit West-Europa namen het voortouw, zelfs de Noormannen in Zuid-Italië voelden zich geroepen om mee te doen en de Italische handelssteden bleven niet achter: religie en commercieel opportunisme waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Buit was belangrijk, vooral christelijke schatten en relieken. De Vierde Kruistocht in 1204 liep uit op een schandelijke plundering van Constantinopel door de Venetianen. De suprematie van de zeeroutes in het oostelijk

Middellandse Zeegebied viel in handen van de vloeten van Pisa, Genua en Venetië. De Venetianen behielden hun handelsprivileges in Constantinopel en werden in de 12de eeuw ondergebracht in een aparte wijk. Handel met moslims in oost en west draaide op volle toeren. Venetië zorgde voor de logistieke ondersteuning en doge Dandolo benutte de Kruistocht voor enkel politieke en economische doeleinden. Venetië zou vanaf nu de hegemonie over de Middellandse Zee krijgen. De herovering van Jeruzalem was geen issue meer. Hoewel het Byzantijnse gezag in 1261 werd hersteld, was het Byzantijnse rijk een samenraapsel van elkaar beconcurrerende vorstendommen geworden. De onenigheid zou het begin van het einde voor Byzantium betekenen.

Machtsambitie en verschillen van religie zetten Europa op veel fronten in vuur en vlam: in Spanje voerden de katholieke koningen hun Reconquista tegen de moslims, zowel in de Balkan als West-Europa vonden vervolgingen plaats tegen grote groepen ketters: Bogomielen, Pifli, Patareni, Burgundi en Katharen, de aartsbisschop Albrecht von Buxthoeven uit Bremen voerde een kruistocht in de Baltische Staten, stichtte Riga en bracht de regio onder controle van de Kerk. In het begin van de 13de eeuw stichtte de Teutoonse orde een kruisvaardersstaat in Pruisen.

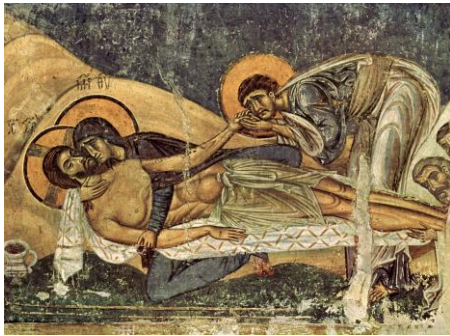
De diversiteit van de romaanse architectuur was enorm en bepaald door een groeiend netwerk van contacten. Wellicht stond het symbolisch voor de politieke fragmentering van West- en Oost-Europa. Overal ontstonden eigen koninkrijken: Engeland met een deel van Frankrijk, het Franse koninkrijk, het Heilig Roomse Rijk in Duitsland en Italië, koninkrijken in Scandinavië, koninkrijken van Castilië of Hongarije en Poolse vorstendommen. De vete tussen Welfen en Ghibellijnen zette de verhouding tussen keizer en paus lange tijd onder druk: investituurstrijd en verbanningen van vorsten en hoge geestelijken waren aan de orde van de dag. Concurrentie overspeelde de wens naar eenheid. Vroege steden in Noord-Italië werden symbool van na-ijver en zucht naar status, kathedralen in het Île-de-France getuigden van een ongeziene competitie, de leden van de Hanzebond streefden al sinds de 12de eeuw naar bijna universele handelssuprematie.

Radimlj (Bosnië/Herzegovina) begraafplaats Bogomielen Poitiers, Notre-Dame-la-Grande

De impulsen van de renaissance van de Byzantijnse Komneense dynastie in de 11de en 12de eeuw waren in Oost-Europa zo groot dat de kwaliteit van de schilderkunst er superieur werd boven die in West-Europa. Venetië en het Noormannenrijk op Sicilië konden zich gemakkelijk het inhuren van specialisten in mozaïekkunst uit Byzantium permitteren, maar opmerkelijk is dat in de Balkan ateliers uit de eigen wereld een ongekennde verfijning bereikten en een humaniteit toonden die zijn tijd vër vooruit leek. De fresco's in de Panteleimonkerk bij Skopje in Noord-Macedonië, maar ook de mozaïeken in bijvoorbeeld Daphni blinken uit in een kleurrijke, dramatische compositie en een zuiverheid van expressie, vër vooruitlopend op de humanistische visie sinds Giotto in het westen.

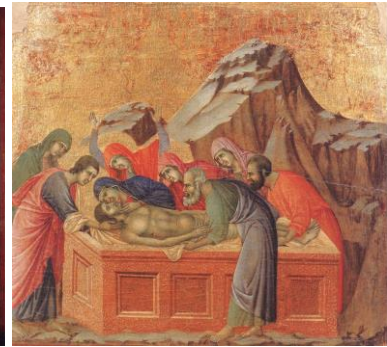
De Vierde Kruistocht in 1204 betekende een harde klap voor Byzantium. De Komneense keizer ging vrijwillig in ballingschap in Trebizonde aan de Zwarte Zeekust. Constantinopel was voor meer dan een halve eeuw de residentie van 'Byzantijnse' keizers uit het westen. Een grote stroom geleerden en kunstenaars kwam na de plundering van Constantinopel naar het westen. Daarbij was Italië de meest voor de hand liggende bestemming vanwege de bestaande handelscontacten met tal van havensteden als Venetië of Amalfi, maar ook de economische bloei van opkomende steden. En zodra de Byzantijnse invloed zich in het westen deed gelden, bleken pas de gevolgen van competitie in de grote verschillen van stijlen, Siena en Florence voorop.

Nerezi, graflegging. 1164

Giotto, graflegging. Ca. 1305

Duccio, graflegging. 1308

Door de verzwakking van het Byzantijnse rijk in Oost-Europa en de verschuiving van het rijk Rus naar de steden van de Gouden Ring (Vladimir, Suzdal, Yaroslav, Kostroma) ontstond in de Balkan een nieuw machtig rijk, het Tweede Bulgaarse rijk sinds 1185. Tsarevets bij Tarnovo werd de nieuwe koninklijke residentie. Al in de periode van het Eerste Bulgaarse rijk was het Cyrillisch schrift sinds het einde van de 9de eeuw een unieke verbinding voor tal van Slavische volkeren geworden, maar ontpopte de orthodoxe Kerk van de Bulgaren zich als een autocefalische en autonome Kerk. Deze verzelfstandiging zou een typisch kenmerk worden voor veel orthodoxe Kerken bij Slavische volkeren. Het zou op termijn het in standhouden van de lappendeken van Slavische volkeren en landen alleen bevorderen. Het politieke hoogtepunt van het Bulgaarse rijk in de 13de eeuw viel samen met de bloeitijd van de schilderkunst bij de School van Tarnovo. De bijzondere schilderijen in de kerk van Boyana staan daar symbolisch voor.

Tijdens de verovering van Transsylvanië door de Hongaren vanaf de 11de eeuw vonden veel kolonisaties plaats. In 1143 nodigde koning Geza II van Hongarije de Duitsers uit om Transsylvanië te beschermen tegen nomadenstammen vanuit Oekraïne. Het gevolg waren massale migraties uit het Saksische gebied en Luxemburg. Hun naam voor Transsylvanië was Siebenburgen, genoemd naar de zeven steden die het gebied onderling verdeelden, en waarvan Hermannstadt (Sibiu) de belangrijkste was. Tussen de steden ontstonden honderden boerendorpen met een eigen cultuur en een eigen architectuur.

Transsylvanië, Biertan

Transsylvanië, Harman, Schuilplaatsen

De machtigste Hongaarse koning van de Arpad dynastie was Bela III (1148-96) die rijker was dan zijn Franse en Engelse collega. Zijn opvolger Andreas II stelde de bevoorrechte positie van de Transsylvaanse Saksen veilig. De Teutoonse Orde, die de Baltische gebieden met geweld hadden gekerstend, boden militaire bescherming aan de Saksen. De Saksen zouden eeuwenlang een economische elite vormen ten koste van de lokale bevolking in Roemenië. Grote tegenslag was er wel in de 13de eeuw waarin tot tweemaal toe de Mongolen het Hongaarse koninkrijk binnenvielen en met name bij de eerste in 1241-2 een half miljoen burgers om het leven kwamen.

Servië, klooster Dečani

Servië, koning Milutin

Stefan Nemanja kwam aan de macht in 1166 en begon met de vernieuwing van de Servische staat en de regio Raska. Dit deed hij af en toe met behulp van Byzantium en af en toe tegen de zin van deze buur wat leidde tot schermutselingen tussen de twee. Hij begon de staat uit te breiden door de losse Servische staten een voor een te veroveren. De Nemanjić -dynastie leidde Servië de Gouden Eeuw in en werd de machtigste staat in die tijd onder leiding van tsaar Stefan Dušan in de 14de eeuw. Zijn politiek was gericht op Groot-Servië. Na belangrijke militaire successen liet hij zich kronen tot tsaar van de Serven, Grieken, Bulgaren en Albanen. Het hoogtepunt van de Servische macht in de 14de eeuw was ook de bloeitijd van de Servische architectuur en schilderkunst. De bouwkunst van kloosterkerken was zeer eigenzinnig, met zowel invloed uit Byzantium als romaanse en gotische bouwstijlen uit het westen. Na de Vierde Kruistocht in 1204 waren veel Byzantijnse kunstenaars naar o.a. Servië gevlucht. Hun invloed is bij tal van Servische schilderijen te zien, met name de tendentie naar hofkunst. Veel schilderijen zijn gemaakt als opdracht van Servische koningen.

Vikingschip

Hopperstad, interieur staafkerk

Het christendom doorbrak de grote barrière die de Noorse landen afsloot van de rest van Europa. Op het einde van de 11de was het kersteningsproces voltooid, maar de Vikingen kenden door hun vele reizen al veel eerder het christelijk geloof. In Noorwegen werd de kerstening gezien als realistische politiek: koningen die hun wil probeerden op te leggen aan de onafhankelijke edelen van het land, zagen de kerk als steunpilaar voor centraal gezag. Het nieuwe geloof werd uiteindelijk opgelegd door twee Olafs: Olaf Tryggvason, die er in 955 op uittrok om het land met zijn zwaard te bekeren, en daarna de heerser die St. Olaf wordt genoemd en het werk afmaakte voor hij op het slagveld in 1030 stierf. Zweden was het laatste land waar pas in de 12de eeuw het christendom definitief wortel schoot.

De christelijke Kerk fungeerde als een kanaal waarlangs de West-Europese cultuur in de 11de en 12de eeuw in de noordelijke landen kwam. Toch ging de kerstening niet zo snel als wellicht gedacht. De ideeën en rituelen van de oudere Vikingentijd gingen niet zomaar verloren. De Denen vermengden de twee religies, offers voor plaatselijke geesten bleven bestaan, heilige bronnen werden gewijd aan een van de lokale heiligen. Kerken verrezen vaak bij of op oude sacrale plaatsen, de hamer van Thor werd gemakkelijk vervangen door het kruis. De karakteristieke staafkerken verraden onmiskenbaar talrijke invloeden uit de heidense Vikingentijd, zoals in constructie als decoratie. De bouwtechniek is even perfect als die van hun schepen. Opvallend aan het exterieur is de verticale lijn, en de bekroning met drakenkoppen.

Montalbán, Jacobuskerk

Teruel, detail romaanse klokkentoren

Zolang het Franse koningschap nog geen grote betekenis had, wisten Normandiërs, het Huis van Anjou en dat van Plantagenet Engeland eeuwenlang in een politieke houdgreep te vatten. Het was een lange en moeizame weg naar een eigen politieke en culturele signatuur. Dat gold met name ook voor architectuur en schilderkunst die lange tijd door Franse invloed werden bepaald. Hoewel sinds de 14de eeuw Engeland een eigen weg vond en zich langzaam losweekte van de Franse suprematie is de verhouding tussen beide landen eeuwenlang nog gespannen gebleven, te beginnen met de Honderdjarige Oorlog.

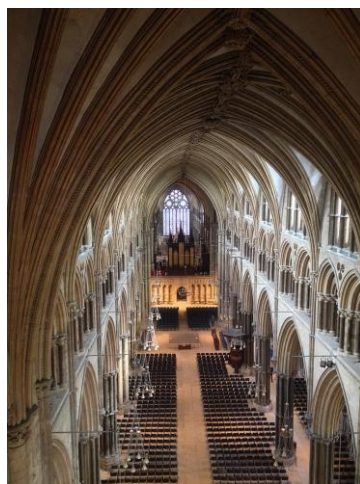
Intussen werd Spanje verscheurd door de strijd tussen christenen en moslims. De christelijke koninkrijken versmolten tot de Kroon van Castilië en de Kroon van Aragon. In het midden van de 13de eeuw was het emiraat van Granada nog het enige zelfstandige moslimrijk in Spanje. Het is opmerkelijk dat naarmate de strijd tussen christenen en moslims toenam op het Iberisch schiereiland de belangstelling voor de smaak en stijl van de moslims in de christelijke wereld toenam. De relatieve tolerantie met moslim vaklui heeft in de periode van de 12de tot de 15de eeuw het Iberisch schiereiland zeer verrijkt met een decoratieve en creatieve bouwstijl voor kerken, kloosters en paleizen: mudéjar. Houtsnijwerk in plafonds was verbluffend van kwaliteit.

In de vroege 12de eeuw was de Franse koning in vergelijking met andere heersers een tamelijk onbeduidende machthebber, omgeven door veel machtiger vorsten. Wat hem echter onderscheidde waren zijn omvangrijke aanspraken. Hij beschouwde zich als de heerser over geheel Frankrijk, waarbij hij zich kon beroepen op Karel de Grote die in 754 tot Frankische koning was gekroond. De abdijkerk van Saint-Denis speelde hierbij een politiek gezien zeer belangrijke rol voor het Franse koningschap. Bij de spraakmakende verbouwingen van de kerk bleef het oude schip bewaard, werd de nieuwe gevel een herschapen Karolingisch westwerk en waren in het nieuwe koor oorspronkelijk Romeinse zuilen gepland. Met behulp en dankzij het oude streefde Suger ernaar om iets nieuws te scheppen. Deze blik vooruit met gebruikmaking van het verleden was symptomatisch voor de gotiek. Wat tegenwoordig ook wel de 12de eeuwse renaissance wordt genoemd wordt bepaald door een nieuwe belangstelling voor klassieke filosofie, Aristoteles voorop. In het Byzantijnse Oost-Europa bloeide het neoplatonisme op, veel kennis kwam in West-Europa door kennismigranten uit Oost-Europa. De plattegrond van een gotische kathedraal beantwoordde aan de regels van de filosofie van de scholastiek met een verdeling in uniforme onderdelen. De gotiek van het Île-de-France zette de toon, ook in het politiek ondergeschikte Engeland, Noord-Spanje of het Duitse Rijngebied. De steeds grotere en hogere kathedralen verwoordden de toename van spiritualiteit in de maatschappij, maar ook de razendsnelle groei van steden in West-Europa. Deze werd bevorderd door de middeleeuwse Warme Periode waarin de landbouw floreerde als nooit tevoren en zelfs druiven in Noord-Engeland werden geteeld.

Als reactie op de toenemende welvaart en daarmee gepaard gaande corrumpering bij de hogere klassen dreef velen tot het ideaal van armoede. Arm te zijn als de naakte Christus, niets te bezitten: het was het antwoord op de corruptie en weelde, het onrecht dat alle bezit omgaf. De Kerk heeft de mystieke kracht zélf goed begrepen die in de beoefening van de volstreekte armoede stak: voor de hiërarchie een goed motief om de verzoening door het lijden te preken zonder iets van de eigen bevoorrechtiging te laten schieten. Het ontstaan van reguliere bedelorden werd daarom door de Kerk gestimuleerd om de altijd loerende ketterij de kop in te drukken. Opmerkelijk is dat de joden vaker werden vervolgd in economisch welvarende steden waar zijzelf een grote bijdrage aan hadden geleverd: Venetië of Milaan, Parijs, steden in het Rijnland.

Saint-Denis, westgevel

Lincoln kathedraal, schip

Bernardino prekend

Een aantal desastreuze gebeurtenissen leidde tot de crisis van de late middeleeuwen in de 14de en 15de eeuw. Toen Gengis Khan sinds 1206 met zijn veroveringsoperaties in China begon, was niemand in het westen geïnteresseerd voor wat er in het oosten gebeurde. De consequenties van de Mongoolse opmars zou echter allen treffen, onverwachts. Veroveringen betekenden voor de Mongolen buit, de basis van hun economie. Na de veroveringen in China en Centraal-Azië

volgden onder Ögedei het Bulgaarse rijk, 14 vorstendommen van het rijk Rus en werd Europa binnengevallen tot aan de Adriatische Zee.

De Grote Honger van 1315-7 en de Zwarte Dood van 1347-51 hadden tot gevolg dat de bevolking in Europa zowat halveerde. Boerenopstanden waren aan de orde van dag, de macht van het Roomse Rijk brokkelde af, die van het koninkrijk van Frankrijk of Bohemen bloeide volop, Europa raakte verscheurd door de Honderdjarige Oorlog. De Kerk van Rome raakte in diepe crisis met de vrijwillige ballingschappen in Avignon, het westers Schisma. Handelssteden in Italië zoals Venetië, Florence, Genua of Lucca kenden een bewind van alleenheerschappij, de signoria. Elke vorm van eenheid werd hier verstoord door jaloezie, concurrentie en verrijking. Dat gold ook voor de politieke en economische na-ijver van de Franse en Engelse koningen waar uiteindelijk Vlaamse steden het slachtoffer van werden.

En dat is eigenlijk slechts de helft van het verhaal. De Ottomanen staken in 1345 de Dardanellen over, wat wordt beschouwd als een kritiek ogenblik in de islamitische doorbraak naar Europa. Hij hielp Kantakouzenos op de Byzantijnse troon en verleende hem later ook steun tegen de Servische koning Stefan Urôs IV Dûsan.

De Slag op het Merelveld in Kosovo in 1389 was de eerste grote Turkse overwinning op een Slavische coalitie. Een antwoord van de christelijke wereld op de opkomst van het Ottomaanse rijk eindigde in een nederlaag bij Nikopolis in 1396. Chaos heerste in christelijk Europa. Deze laatste christelijke kruistocht werd een échec. In 1400 heerste Bayezid al over een rijk dat zich uitstreckte van de Donau tot de Euphraat. Tijdens het bewind van Mehmet II waren ook de opstanden van lokale dynastieën en leiders, zoals die van Vlad Tepes of Skanderbeg in Albanië, de kop ingedrukt. Mehmet II zou in 1453 Constantinopel als laatste bolwerk innemen. Een door paus Pius II in 1459 geplande kruistocht tegen de Ottomanen werd een mislukking. De Byzantijnse cultuur zou eeuwenlang wegwijnen in de Balkan door de Ottomaanse aanwezigheid. De Turkse aanwezigheid bleek een langdurige politieke strijd met het Westen te waarborgen.

Annaberg, altaar gilde mijnwerkers

Bohemen maakte een bijzondere opmars in de 14de eeuw met Karel IV als Rooms keizer, geen pestepidemie en een grenzeloze welvaart door de mijnbouw (Annaberg, Kudna Hora). Rond het midden van de 14de eeuw was Praag de meest kosmopolitische stad van geheel Europa geworden, een intellectueel en cultureel centrum. Nooit eerder hadden geld en mentaliteit de kans geboden om kunstenaars en architecten uit de meest verre uithoeken van Europa in deze stad samen te brengen. Praag werd een centrum van hoofse kunst, dat vooral moest dienen voor de representatie en verheerlijking van de keizer. Voor het eerst was er in Europa sprake van een internationale artistieke stijl met Praag als kampioen, maar de eerste stappen daarvan waren al in Bourgondië, Avignon en Italië gezet.

De nauwe verknoping met het pausschap zou echter al snel het Boheemse keizerlijke gezag, de bloeiende economie en stabiliteit van bestuur teniet doen. Wat in Engeland was begonnen met opstanden en plunderingen als gevolg van het reformatorisch optreden van John Wycliff tegen de uitbuitingen door de Kerk van de burgerij, mondde onder Jan Hus uit in de controversie tussen volksmassa en feodale bisschoppen in Bohemen. Het zou uitgroeien tot een gruwelijke oorlog. Misstanden als simonie in de Katholieke Kerk en vraagtekens bij de pauselijke aanspraken op wereldlijk gezag waren punten van kritiek.

Praag, votiefaltaar Jan Očko van Vlašim, ca. 1370

Meester Theodoric, Karel de Grote, ca. 1370-75

Tussen ca. 1390 en 1420 bestond er een nauwe verwantschap tussen kunstwerken in de meest uiteenlopende steden en streken in Europa. In het noorden vertonen de miniaturen van de gebroeders Limburg in Italië het werk van Lorenzo Monaco en beeldhouwwerken en miniaturen in veel landen dezelfde elegante figuren met een grote belangstelling voor realisme. Een internationale artistieke stijl kon niet voorkomen dat in de late middeleeuwen sterke en nationaal georiënteerde staten in West-Europa ontstonden, in het bijzonder Engeland, Frankrijk en de christelijke koninkrijken van het Iberische schiereiland: Aragon, Castilië en Portugal. De zeer conflictueuze situatie in deze tijd maakte het koningschap sterker. In feite profiteerden koningen van de oorlogsvoering die wetgeving en uitbreiding van hun land alsmaar uitbreidde. De oprichting van bijvoorbeeld het Engelse parlement bood de mogelijkheid om vereiste toestemming van belastingbetalers te krijgen. De Honderdjarige Oorlog bevorderde vooral het besef van een Engelse nationale identiteit en de ontwikkeling van een eigen cultuur. Voor Johannes Huizinga waren de late middeleeuwen een periode van pessimisme, culturele uitputting en nostalgie, eerder dan een nieuw begin en optimisme. Toename van katholieke riten en volksgeloof leidden volgens hem tot de implosie van de laatmiddeleeuwse maatschappij.

Het duurde zo'n 100 jaar voordat de gotiek een pan-Europese stijl was geworden, althans voor West-Europa. En zo is het ook met het einde van de middeleeuwen: kenmerken die men nu karakteristiek vindt voor de renaissance, waren hier en daar al in de late middeleeuwen bespeurbaar. Waar in de beelden van Claus Sluter in Champmol, 1390-1400, het realisme in de stijl vooruitkijkt naar de toekomst, is de beeldtaal nog geheel een kind van het religieuze denken van de middeleeuwen. Juist omdat de nieuwe denkwijze van de renaissance lang niet overal in Europa gelijktijdig begon duidt erop dat verschillen tussen diverse landen groter werden door economische of politieke omstandigheden en een mogelijk gewenste eenheid verder weg was dan ooit.

Dans om de macht in een verdeeld Europa

Oost-Europa zou vanaf 1453 eeuwenlang de speelbal zijn van Ottomaanse bemoeienis, maar ook van westerse agressie. Waar het christelijk geloof al veel eerder tot een definitieve verdeeldheid tussen oost en west was gekomen, was de Balkan het slachtoffer geworden van een nieuw spanningsveld tussen verschillende religies. Gruwelijk waren de represailles van Vlad III (Dracula) die Walachije wilde bevrijden van de Ottomaanse legers. Net zo weinig doeltreffend waren de inspanningen van Stephan de Grote om in het zuiden van Bucovina (Noord-Roemenië) in de eerste helft van de 16de eeuw kloosterkerken te bouwen die moesten dienen als citadellen van orthodoxie. De beschilderde buitenmuren van de kerken dienden als psychologische munitie voor de lokale ongeletterde, bevolking. Bijbelse en historische voorstellingen waren erop gericht om een militante houding tegenover de Ottomanen te ontwikkelen.

Klooster Moldovitsa, belegering Constantinopel. Schildering 1537

Hoe heel anders was de situatie in West-Europa. Noord- en Midden-Italië was één van de sterkst verstedelijkte gebieden in Europa geworden met de rijkste stadsstaten van Europa, vanwege duurzame handelsrelaties met de Levant en de Arabische wereld en de rol van Noord-Italië in de handelsmarkten van Champagne. Florence werd één van de rijkste steden door de vervaardiging van wollen stoffen. De stad werd ook het centrum van de financiële sector. In deze wereld vormden humanisten een nieuwe groep van seculiere geleerden. Door de migratiegolven van Byzantijnse-Griekse geleerden naar het westen sinds de plundering van Constantinopel in 1204 leefde de Griekse en Romeinse literatuur en wetenschap weer op en was van grote invloed op de renaissance. Beroemde Byzantijnse filosofen en wetenschappers waren in de 15de eeuw actief in Florence: Gemistus Pletho, Georgios van Trebizonde, Theodorus Gaza en Johannes Argyropoulos. De neoplatonist Pletho introduceerde de leer van Plato in Florence tijdens het oecumenisch concilie in 1438-9.

Leonardo Bruni verdedigde als kanselier van Florence de onafhankelijkheid van de stad in de oorlog met Milaan rond 1400. Hij vergeleek Florence met het Athene van Perikles en het oude Rome van vóór de keizers. Het was de puissant rijke bankier Cosimo de Medici die Florence tot een centrum van humanisme maakte. Zijn passie voor de oudheid en onbegrensde sponsorship aan kunstenaars werkten besmettelijk naar andere rijke families in Toscane of zelfs daarbuiten, ja zelfs pausen en kardinalen werden bevangen door de renaissance en daarbij behorende opdrachtenverschaffing aan kunstenaars dat christelijke religie hier op de tweede plaats kwam. Competitie en concurrentie werden de nieuwe sleutelwoorden. De idealen van de

renaissance verspreidden zich snel vanuit Florence naar de Toscaanse buurstaten, zoals Siena en Lucca. Toen Francesco Sforza in 1447 aan de macht kwam in Milaan, transformeerde hij in hoog tempo deze middeleeuwse stad tot een belangrijk centrum van kunsten en wetenschap. Ook kleinere steden kwamen door mecenaat onder invloed van de renaissance: Ferrara, Mantua en Urbino. De meeste renaissancepauzen gedroegen zich als wereldlijke vorsten. Julius II was nauwelijks nog priester, Leo X was een genotmens en verslingerd aan de kunst. Met veel kardinalen was het niet veel beter gesteld, zoals bij Pietro Bembo die zich uitleefde in pornografische brieven en gedichten maar door Leo X belast werd met het opstellen van pauselijke bullen. En de renaissance vorsten, hertogen en mecenasen gebruikten alle vormen van beeldende kunst en architectuur als een middel van propaganda. De Romeinse keizers van weleer zullen zo nu en dan jaloers hebben toegekeken vanuit hun 'goddelijke wereld'. De beeldende kunst werd vanaf het begin essentieel geacht voor de wederopleving van een nieuw élan. De kunstenaar werd nu erkend, naar de traditie van Plato, als een man van ideeën, en het kunstwerk werd steeds meer beschouwd als de zichtbare weergave van de creatieve geest. De sociale status van de kunstenaar veranderde totaal in vergelijking met het middeleeuwse beeld. Toch bleef de afhankelijkheid van de opdrachtgever bestaan.

Titiaan, Karel V

Arcimboldo, Primavera (Rudolf II)

In West-Europa ontstonden natiestaten onder de scepter van sterke koninklijke besturen waardoor de Europese *respublica christiana* verdween. Gecentraliseerde bureaucratie verving het middeleeuwse bestuur, economische veranderingen tastten de sociale stabiliteit aan, wereldse waarden gingen het zwaarst wegen in de politiek. Wetenschappelijke ontdekkingen deden het traditionele wereldbeeld wankelen, Copernicus, Mercator, Galileo en Kepler ondermijnden het.

Het Huis van Habsburg was één van de meest invloedrijke koningshuizen van Europa. De Habsburgers bezetten ononderbroken de troon van het Heilig Roomse rijk van 1438 tot 1740. Ook bezetten zij op gezette tijden bijvoorbeeld de koningstroon van Engeland, die van Hongarije, Spanje, Portugal of Mexico. De keizerskroning door paus Clemens VIII in Bologna zou de laatste pauselijke keizerskroning zijn. Karel voerde een gedecentraliseerd regentschap in voor alle drie delen van zijn rijk. Zo had hij afstand genomen van een gecentraliseerde superstaat en gekozen voor een centralisatie op nationaal niveau. Als Heilig Rooms keizer was hij heerser over het grootste rijk van Europa sinds Karel de Grote. Feitelijk was zijn rijk, inclusief de Amerikaanse en Aziatische gebieden, groter dan het Romeinse rijk. Hij was de laatste Rooms-Duitse keizer die zijn universele autoriteit feitelijk kon laten gelden. Na de regeerperiode van Karel V werd de dynastie gesplitst tussen een Oostenrijkse en Spaanse tak. Voor de Nederlanden brak een tachtigjarige oorlog tegen Spanje aan. Met succes wist hij de aanvallen van de Ottomanen af te slaan, vele jaren voerde hij oorlog met de Franse koning François I met Italië als inzet.

Onder Süleyman I kreeg het Ottomaanse rijk zijn grootste uitbreiding. Hij was de tiende en langst regerende sultan van de Ottomaanse dynastie. In het westen werd hij bekend als Süleyman de Prachtliefende. Hij was één van de machtigste vorsten van Europa in de 16de eeuw en leidde persoonlijk de Ottomaanse legers. Hij veroverde christelijke bolwerken als Belgrado en Rodos, bracht een einde aan het koninkrijk Hongarije in de Slag bij Mohacs in 1526 en belegerde Wenen in 1529. Tijdens het Ottomaans bewind mocht de orthodoxe kerk voortbestaan, maar de wetgeving bevoorrechtte moslims boven christenen. Joden en christenen werden beschermd door de zogenaamde dhimmi-wetten. Deze regels leidden tot systematische achterstelling en onderdrukking van deze groepen. Gedurende 300 jaar werd het Devsirme belastingsysteem gehanteerd waarbij iedere provincie jaarlijks een aantal christelijke kinderen diende te leveren aan de Turkse sultan. Deze kinderen werden geïslamiseerd en opgeleid tot Janitsar of tot andere dienstbaarheid veroordeeld.

Devsirisme, rekruteren van kinderen in de Balkan

Handel in aflaten

In het voorwoord van zijn verzamelde Latijnse werken schreef Luther hoe de Duitsers die de plundering door Rome moe waren, zijn zijde kozen en hoe het hem uiteindelijk gelukt was de waarheid te vinden: dat Kerk en wereld in hun oude gedaante als Satanswerk moesten worden bestreden. In 1506 trad hij toe tot de orde van de augustijner heremieten, een jaar later werd hij priester gewijd. De ongeremde Romeinse klerikale uitbuiting die ver buiten de territoriale grenzen reikte en zwaar op de Duitse bevolking drukte, leek naar een catastrofe te leiden. Op Duitse concilies hadden fatsoenlijke priesters zich beklagd over de pauselijke willekeur, zoals het eigenmachtig benoemen van prelaten, het verdelen van kerkinkomsten onder kardinalen en curie, de aflatenhandel, de incompetentie van veel priesters. Met Luthers optreden zou het humanisme in Duitsland omslaan in radicalisme dat dwars door de Kerk liep en deze Kerk ‘hervormde’. Het einde van de geloofseenheid in Europa maakte de weg vrij voor de soevereine staat en het nationalisme. Voortaan was het westelijk deel van Europa verdeeld in een protestants noorden en katholiek zuiden. Van vrijheid van godsdienst was geen sprake, van tolerantie nauwelijks. In de regel gold het beginsel ‘cuius regio, eius religio’ (‘wiens gebied, diens gebed’). De vorst bepaalde de godsdienst.

Tijdens de renaissance bepaalden rijke families, machtige personen als koningen of pausen de visie op de artistieke ontwikkelingen. Het waren niet meer de kerken die de opdrachten verschaften. Kunstenaars, filosofen, e.d. vertoefden vaak in de kringen van dergelijke families. Kunst werd een machtsmiddel: zij maakte de hoofdfiguren van kerk en staat zichtbaar, zij

toonde al of niet opvallend de opdrachtgevers, zij kon die zelfs verheerlijken of onvergetelijk trachten te maken, zij werd gemanipuleerd door de machtigen. Men kan van Florence zeggen: *"Zeg me van wie de indrukwekkende palazzi zijn en of laat me de familie-kapellen in de verschillende kerken bestuderen, en ik zal u zeggen wie de vorsten, de oligarchen en de rijken zijn en wie hun patroonheiligen"*.

Rome moest zijn oude grootsheid en pracht terugkrijgen, het oude Rome niet alleen evenaren, maar onder het vaandel van het pausdom nog overtreffen. De financiering van zulke plannen moest uit de middelen van de Kerk komen. De pausen beschouwden zich de erfgenamen van de Romeinse keizers, en hoewel hun politieke eerzucht ten dele niet verwezenlijkt bleef, werd Rome al snel weer het middelpunt van de Westerse cultuur en kreeg een geestelijke invloed. In het nieuwe Rome moest het Vaticaan de eeuwige burcht en paleisstad van de Kerk zijn, bestuurscentrum van een territoriale staat. De voormalige hoofdstad was de uitgelezen plaats om het centrum van het wereld-katholicisme te zijn. Na 1505 werd Rome het centrum waar zich de belangrijkste ontwikkelingen in ceremonieel, literatuur, theorievorming, kunst en architectuur voordeden. De professionalisering van kunstenaars en de ontwikkeling in staatsvorming en civilisatie voltrokken zich vooral in Rome. Paus Julius wist tijdens zijn pausschap Rome tot een bloeiend centrum voor kunstenaars te maken. Naast Bramante en Michelangelo vestigden zich nog veel meer kunstenaars in de stad, onder wie Rafael. Treft men bij het begin van Julius' pontificaat nog maar slechts acht of tien schilders aan in Rome, na zo'n vijftienvintig jaar is dat aantal gegroeid tot maar liefst honderdvierentwintig.

De invasie in Italië, de Sacco di Roma en de daaropvolgende ineenstorting van de economie waren zeker voor een deel verantwoordelijk voor een intellectuele en culturele crisis die zeer bevorderlijk was voor de ontwikkeling van het maniërisme. Gecultiveerde gratie en virtuositeit gingen gepaard met geabstraheerde verschijningsvormen, complexiteit en inventie. Deze stijl verspreidde zich razendsnel, geholpen door de vele reizen die de kunstenaars maakten. Dit laatste werd bevorderd door de pest van 1522, het in artistiek opzicht desastreuze pontificaat van Adrianus VI en de Plundering van Rome in 1527. Al is nog altijd sprake van een discussie over de oorzaken van het ontstaan van het maniërisme, waarbij sommigen vooral een artistieke evolutie in de tijd zien, het valt niet te ontkennen dat de maatschappelijke onrust in het tweede kwart van de 16de eeuw niet toevallig precies samenvalt met de anti-klassieke vormentaal van het maniërisme.

A. Bronzino, Cosimo I als Orpheus

J. Clouet, François I als Johannes de Doper

Na een halve eeuw vocht de katholieke Kerk terug tegen de reformaties en kwam met stevige besluiten bij het Concilie van Trente. Het leidde tot een hernieuwd vertrouwen in haar traditionele leerstellingen. Het betekende ook de definitieve doorbraak van de katholieke binnenkerkelijke hervorming die vervolgens een opleving en een geestelijke hoogconjunctuur binnen de katholieke Kerk tot gevolg had. Toen de strenge eerste jaren van de Contrareformatie eenmaal voorbij waren, wierp zij zich dan ook met een ongekenne overgave op om de eeuwige waarden zo overtuigend mogelijk in architectuur en beeldtaal vast te leggen. De religieuze barokstijl werd bijna een van bovenaf opgelegd dictaat als propaganda-instrument. Zo slaagde de Kerk erin om grote uniformiteit in vorm en stijl van architectuur en beeldende kunst te bewerkstelligen in de katholieke gebieden van Europa. Een nieuwe en ongekenne missioneringsdrang zorgde ervoor dat deze vormentaal ook in Centraal-Europa en andere delen van de wereld terecht kwam. Nooit eerder was in Europa een artistieke stijl zo opgedrongen geweest als in de 17de eeuw.

Rome, S. Lorenzo in Lucina. Interieur

Rome, S. Agnese in Agone. Interieur

Architectuur werd een uitgerekend middel om de plaats van de Kerk in de maatschappij zichtbaar te maken. Gevels en interieurs van kerken kregen een krachtiger expressie met drama, beweging en grandeur als gevolg. Zo werden vormen heftiger en bouwkunst meer overrompend. Schilders en beeldhouwers gingen steeds meer theatrale effecten gebruiken waardoor het kerkinterieur oogde als het ultieme paradijs op aarde. Alles was dus bedoeld om de massa te imponeren en twijfelaars of ongelovigen te overbluffen. Architecten als Bernini, Borromini of Pietro da Cortona waren de baanbrekers, maar naarmate de macht van de Kerk groeide zouden latere architecten in Centraal- en Oost-Europa alle mogelijkheden benutten om kerkinterieurs te ontwerpen als een ultiem sacraal theater. Waar Caravaggio en Annibale Carracci aan het begin van de 17de eeuw nog een persoonlijke revolutionaire stijl ontwikkelden, werd de schilderkunst van latere coryfeeën meer en meer ondergeschikt aan de wensen en idealen van de Kerk. Technisch verbluffende plafondschilderingen dienden vooral als bekroning van een buitenaards interieur. Rome werd een religieus openluchttheater, de hoofdstad van pauselijke keizers. Hoewel het Habsburgse keizerrijk na de Vrede van Münster in 1648 verzwakt was bleven de fel katholieke Habsburgse vorsten in hun territoria een onmisbare steun in de propaganda voor de Kerk van Rome.

Oorlogen tegen de Ottomaanse moslims hadden rampzalige gevolgen in Centraal-Europa. Zolang Spanje werd geregeerd door een koning die ook hoofd van de katholieke Kerk was, bleef de contrareformatie de policy van vorst en Kerk. Het leidde onder Filips II zelfs tot de Spaanse Inquisitie. In de eerste helft van de 17de eeuw werd de desastreuze Dertigjarige Oorlog uitgevochten in het tussen katholieken en protestanten verdeelde Europa. Het werd een nederlaag voor de Roomse keizer en zijn Spaanse bondgenoot, het Heilige Roomse Rijk verloor in 1648 zijn universele betekenis definitief. Het idee dat Europa een enkel christelijk imperium was, bleek voorbij.

Vanaf het midden van de 17de eeuw werd de Europese politiek in belangrijke mate gedomineerd door het Franse koninkrijk van Lodewijk XIV. De semi-feodale Franse adel werd verzwakt en onderworpen aan de macht van de absolutistische monarchie. Het paleis van Versailles werd een gouden kooi waarin de bezetting van de hofhouding spectaculair groeide maar ook gemakkelijk kon worden gecontroleerd. Afgedwongen rust en vrede in het binnenland maakte het mogelijk om de grenzen van het koninkrijk alsmaar te vergroten. De protestantse landen Engeland en Holland waren verstrikt geraakt in handelsoorlogen met elkaar. Dit mercantilisme zorgde echter wel voor protectionisme en tweedracht in de race naar welvaart.

Charles Le Brun: Lodewijk XIV als Alexander de Grote en Allegorie op de roem van Lodewijk XIV

Lodewijk zag zich als de grootste monarch van Europa. Colbert, de belangrijkste adviseur van de koning, verzamelde architecten en kunstenaars als een gecentraliseerd apparaat van ontwerpers ter verheerlijking van de absolute vorst. De door Claude Perrault ontworpen oostgevel van het Louvre is ernstig, soeverein gereserveerd en afstandelijk, precies in stijl met politieke doelstelling van de koning. Zijn autocratische politiek werd ook verzilverd in de bouw van het paleis van Versailles door de architect Le Vau. Grandeur in strakke, precieze en correcte vormgeving was de wet, als een symbolische referentie naar de Olympische goden en verwijzing naar het absolutisme. De rationele en geometrische ordening werd zelfs doorgevoerd in de tuinarchitectuur van Le Nôtre. Voor de decoratie van het gewelf van de Galerie des Glaces mocht Charles le Brun geen allegorische voorstellingen meer maken met de mythische verhalen van Apollo en Hercules, maar een heroïsch betoog waarin de koning zou geportretteerd worden als een Romeinse keizer. De Galerie des Glaces is een imaginaire beeldvorming van het absolutisme. Lodewijk is hoegenaamd de enige die echt geportretteerd wordt, vooral als organisator, de tegenstanders van de koning hebben geen recht op een portret. Het portret bezorgde Lodewijk het monopolie van de monarchie: met het militaire uniform van een Romeins keizer, gezeten op een troon of op een adelaar. Lodewijk wordt getoond als een absolutistische vorst, als een god, de nieuwe Jupiter.

Het feit dat René Descartes 20 jaar in Nederland woonde en werkte, zegt heel veel over het tolerante klimaat van de 17de eeuw in de Republiek. Die was in de loop van de Gouden Eeuw beter geworden en lijkt nog de doorwerking te zijn van het humanisme waarvan Erasmus toch een van de grondleggers was. In ieder geval was de Republiek het enige land waar vrijheid van

denken bestond, waar Descartes en de Portugees-joodse ketter Spinoza hun revolutionaire geschriften konden schrijven en publiceren. Nergens was de bevolking gemiddeld zo rijk als in de Republiek der Zeven Provinciën. Zo ontstond er naast een relatief moderne landbouw door de florerende handel een rijke koopmansklasse. Er kwam daardoor meer aandacht voor beeldende kunst, literatuur, wetenschappen en armenzorg. In de schilderkunst bepaalde niet de machtsaanspraak de stijl, maar de ‘democratische’ smaak van de markt en de koopkracht van grote groepen.

Verlicht Europa

Wetenschappers doorbraken in de eerste helft van de 18de eeuw met hun empirische kennis, opgedaan door middel van vrij onderzoek, experimenten en waarnemingen, de eeuwenoude hegemonie van de theologie, en vervingen de traditionele kennis en gewoonten. Het idee dat in de natuur wetmatigheden staken die niet met de Bijbel konden worden verklaard, veroorzaakte een wetenschappelijke revolutie. De Verlichting wordt algemeen beschouwd als een reactie op het dogmatische autoriteitsgeloof.

Isaac Newton toonde aan dat in het heelal te ontdekken wetten golden. Voor de filosofen golden die wetten op alle vlakken: van de natuurwetenschappen tot de sociale wetenschappen. Meer wetenschap betekende meer macht en mogelijkheden om de maatschappij te veranderen. Vooruitgang door wetenschappelijk inzicht in natuur en technologie is tijdens de Verlichting een breed gedragen wens.

In het recht en de staatsorganisatie werden onredelijke tradities bestreden en hervormingspogingen ondernomen. Verlichtingsdenkers keerden zich tegen macht die alleen op het goddelijke of de traditie berust: de aristocratie, de monarchie en de kerk. De afwijzing van goddelijk gezag introduceert de scheiding tussen kerk en staat. De veranderingen hadden zo'n grote impact dat een aantal Europese vorsten bereid was een deel van de verlichte ideeën uit te voeren, bijv. Maria Theresia en Jozef II in Oostenrijk of Frederik de Grote van Pruisen. Voor deze ouderwetse machtspolitiek zou het echter een zeer tijdelijke oplossing blijken om te overleven. In politiek opzicht waren er grote verliezers; Zweden, Spanje en de Republiek der Zeven Provinciën. Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk, Pruisen en Rusland bepaalden grotendeels het politieke gezicht van Europa in de 18de eeuw. In deze eeuw was zich op de vleugels van de Verlichting echter een mondiale economie gaan ontwikkelen met het verenigd Koninkrijk uiteindelijk als grootste kampioen. Economische macht bepaalde de politieke macht.

De Franse Verlichting was in eerste instantie een reactie op het absolutisme van Lodewijk XIV. Rococo als uitdrukkingsvorm van een decadente levensstijl van een absolutistische bestuurselite moest plaatsmaken voor rede, stilistische puurheid en constructieve eerlijkheid.

Lezing van Voltaire in een Franse salon. 1755